Journal of Liberal Arts, Thammasat University
วารสารศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
Journal homepage: https://so03.tci-thaijo.org/index.php/liberalarts/index

การศึกษาตำนานและเรื่องเล่าพื้นบ้านศรีเทพในฐานะประวัติศาสตร์คำบอกเล่าและประวัติศาสตร์ท้องถิ่น[i]

ปฐวี พรหมเสน*
คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร ประเทศไทย

A Study of Si Thep Legends and Folk Narratives as Oral and Local Histories

Patawee Promsen*
Faculty of Humanities, Naresuan University, Thailand

Article Info

Research Article
Article History:
Received 28 May 2025
Revised 2 July 2025
Accepted 7 July 2025

คำสำคัญ
ศรีเทพ
ตำนาน
เรื่องเล่าพื้นบ้าน
ประวัติศาสตร์คำบอกเล่า
ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น

* Corresponding author
E-mail address:
pataweepr@nu.ac.th

บทคัดย่อ

ตำนานและเรื่องเล่าพื้นบ้านศรีเทพเป็นมรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมที่อยู่คู่กับคนศรีเทพมายาวนาน แต่ไม่เป็นที่รู้จักหรือกล่าวถึงมากนักแม้แต่ในยามที่ศรีเทพได้รับการขึ้นทะเบียนเป็นมรดกโลกแห่งใหม่ของประเทศไทย ในปี พ.ศ. 2566 บทความวิจัยเรื่องนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาตำนานและเรื่องเล่าพื้นบ้านในเขตเมืองโบราณและอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพและศึกษาบทบาทความสำคัญของตำนานในการทำหน้าที่เป็นประวัติศาสตร์คำบอกเล่า (oral history) และประวัติศาสตร์ท้องถิ่น (local history) สำหรับคนท้องถิ่นศรีเทพ การศึกษาครั้งนี้เน้นการลงพื้นที่ภาคสนามเพื่อเก็บข้อมูลจากคนในท้องถิ่นผ่านการสัมภาษณ์และการสังเกตอย่างมีส่วนร่วม ประกอบกับการศึกษาจากเอกสาร ผลการศึกษาวิจัยพบว่าประเภทของตำนานที่พบในเขตเมืองโบราณศรีเทพนั้นสามารถแบ่งออกได้หลัก ๆ สามประเภท ได้แก่ ตำนานวีรบุรุษและเทพารักษ์ท้องถิ่น (hero legends) ตำนานประวัติศาสตร์และตำนานประจำถิ่น (historical and local legends) และเกร็ดประวัติศาสตร์ท้องถิ่น (local anecdotes) บทความวิจัยนี้นำเสนอว่า เมื่อศึกษาร่วมกันแบบองค์รวม ตำนานทั้งสามประเภทมีสถานะในชุมชนเป็นประวัติศาสตร์ท้องถิ่นชุดหนึ่ง ซึ่งแตกต่างจากประวัติศาสตร์กระแสหลักหลายประการ เช่น ความเป็นอัตวิสัย ความน่าเหลือเชื่อเหนือธรรมชาติ แต่ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเหล่านี้สามารถบอกเล่า “ความเป็นศรีเทพ” ได้อย่างลึกซึ้งผ่านมุมมองของคนในท้องถิ่นเอง

[i] บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัยเรื่อง “การจัดทำสารานุกรมเมืองโบราณศรีเทพ: ตำนาน เรื่องเล่าพื้นบ้าน” ทุนสนับสนุนการวิจัย คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร

Keywords:
Si Thep,
legend,
folk narrative,
oral history,
folk history

Abstract

Si Thep legends are intangible cultural heritage that has long been associated with the people of Si Thep, Phetchabun Province, but they are little known, even after Si Thep was designated a UNESCO World Heritage Site in 2023. This research article explores the legends and folk narratives associated with the ancient town of Si Thep, and examines the role of legend in serving as oral history and local history for the local people of Si Thep. The main methods used in this study were ethnographic fieldwork, supplemented by documentary research. According to the research, there are three main categories into which the legends of Si Thep can be divided: hero legends, historical and local legends, and local anecdotes. This research article suggests that, when examined holistically, these three sub-genres of legend serve as vernacular forms of local history in the community, differing from mainstream history in several ways, including their subjectivity and reliance on supernatural elements. However, these local histories can profoundly convey a sense of Si Thep identity through the perspectives of the locals themselves.

1. บทนำ

เมืองโบราณและอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ ได้รับการขึ้นทะเบียนเป็นมรดกโลกทางวัฒนธรรมเมื่อวันที่ 19 กันยายน พ.ศ. 2566 ในชื่อว่า The Ancient Town of Si Thep and its Associated Dvaravati Monuments นับเป็นมรดกโลกแห่งที่ 7 ของประเทศไทย (UNESCO World Heritage Centre, n.d./a)

การได้รับการขึ้นทะเบียนเป็นมรดกโลกของศรีเทพนับว่ามีความสำคัญอย่างยิ่งต่อประเทศไทย เนื่องจากศรีเทพเป็นมรดกโลกทางวัฒนธรรมแห่งแรกของไทยในรอบ 30 ปี หลังจากแหล่งโบราณคดีบ้านเชียงได้รับการขึ้นทะเบียนเป็นมรดกโลกในปี พ.ศ. 2535 และเป็นแหล่งอารยธรรมสมัยทวารวดีที่สมบูรณ์ที่สุดแห่งหนึ่งในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ศรีเทพได้รับการยอมรับภายใต้เกณฑ์มรดกโลก (heritage criteria) ข้อที่ 2 และข้อที่ 3 ซึ่งเน้นการแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมและการเป็นประจักษ์พยานสำคัญของวัฒนธรรม ไม่ว่าจะเป็นวัฒนธรรมที่สูญหายไปแล้วหรือยังมีชีวิต (UNESCO World Heritage Centre, n.d./b) การขึ้นทะเบียนครั้งนี้จึงถือเป็นการรับรองคุณค่าทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของศรีเทพที่มีต่อมนุษยชาติ

ศรีเทพเป็นเมืองที่มีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์มายาวนาน ตั้งแต่ยุคชุมชนแบบดั้งเดิม ยุคทวารวดี ยุคขอม มาจนถึงยุคที่เมืองล่มสลายลงไปโดยไม่ทราบสาเหตุ ชื่อ “ศรีเทพ” นั้นยังไม่ทราบที่มาแน่ชัด หลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่มีบันทึกไว้ครั้งแรกเกี่ยวกับศรีเทพเกิดขึ้นช่วงระหว่างปี พ.ศ. 2481-2485 เมื่อกรมพระยาดำรงราชานุภาพได้เสด็จตรวจราชการจังหวัดเพชรบูรณ์ และได้เดินทางผ่านเมืองโบราณศรีเทพ จึงได้บันทึกเรื่องราวของ “เมืองศรีเทพ” ไว้เป็นลายลักษณ์อักษรในหนังสือนิทานโบราณคดี ตีพิมพ์ในปี พ.ศ. 2487 (อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2538, น. 5)

ศรีเทพเป็นพื้นที่ที่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์อย่างยิ่งยวด พื้นที่ในเขตเมืองโบราณแบ่งออกเป็นสองส่วน ได้แก่ เมืองใน และเมืองนอก มีคูเมืองล้อมรอบ ภายนอกเมืองทางทิศตะวันตกมีภูเขาหินปูนคือเขาศรีถมอรัตน์ตั้งอยู่ บริเวณถ้ำในเขาแห่งนี้เป็นที่ประดิษฐานรูปเคารพพระโพธิสัตว์ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของพุทธศาสนามหายานภายในพื้นที่

กลุ่มคนที่อาศัยอยู่ในอำเภอศรีเทพนั้นมีหลายกลุ่มหลายชาติพันธุ์ นอกจากความรุ่มรวยทางประวัติศาสตร์และอารยธรรมแล้ว จึงอาจกล่าวได้ว่าศรีเทพนั้นเป็นสังคมพหุวัฒนธรรมที่มีความหลากหลายทางภาษาและวัฒนธรรมมาก ในยุคก่อตั้งเมืองศรีเทพนั้น สันนิษฐานว่ากลุ่มคนที่อาศัยอยู่ในบริเวณนี้ได้แก่ กลุ่มมอญ-เขมร ในยุคโบราณนั้นพบทั้งความเชื่อทางศาสนาพราหมณ์ฮินดูและพุทธศาสนา ในปัจจุบันในเมืองศรีเทพรวมทั้งจังหวัดเพชรบูรณ์ยังเป็นที่อยู่ของคนหลายกลุ่ม เช่น ชาวไทลาวซึ่งใช้ภาษาตระกูลไทในการสื่อสาร หรือชาวไทยเบิ้ง ซึ่งอาศัยอยู่ในพื้นที่เก่าแก่ของอำเภอศรีเทพเช่นหมู่บ้านศรีเทพน้อย (บ้านศรีเทพน้อย, ม.ป.ป.)

หลังจากได้รับการขึ้นทะเบียนเป็นมรดกโลก เรื่องราวของศรีเทพได้รับการศึกษาในแขนงต่าง ๆ มากมายทั้งในทางประวัติศาสตร์ ศาสนา อารยธรรม โบราณคดี ฯลฯ อย่างไรก็ดี เรื่องเล่าและตำนาน

ท้องถิ่นเกี่ยวกับเมืองศรีเทพซึ่งเล่าโดยกลุ่มคนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่โดยตรงนั้นยังมีผู้ศึกษาอยู่จำกัด นอกจากตำนานฤาษีตาวัว ตาไฟซึ่งเกี่ยวข้องกับการอธิบายการล่มสลายของเมืองศรีเทพแล้ว พบว่าตำนานและเรื่องเล่าเรื่องอื่น ๆ ยังไม่เป็นที่รู้จักอย่างแพร่หลาย

งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับตำนานและเรื่องเล่าพื้นบ้านศรีเทพโดยตรงมีอยู่อย่างจำกัด งานวิจัยที่ศึกษาเรื่องเล่าในศรีเทพไว้มากที่สุด ได้แก่ หนังสือ “วัฒนธรรมพื้นบ้านนาตะกรุด ตำบลศรีเทพ อำเภอศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์” โดย นคร พันธุ์ณรงค์ (2525) ซึ่งมีส่วนที่กล่าวถึงนิทานพื้นบ้านศรีเทพ และวิทยานิพนธ์เรื่อง “ประเพณีพิธีกรรมและนิทานปรัมปรา: สิ่งสะท้อนถึงระบบความเชื่อในปัจจุบันของชาวบ้าน ตำบลศรีเทพ อำเภอศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์” ของบุญชนะ ทองแสน (2527) งานวิจัยเรื่องนี้ศึกษาประเพณีพิธีกรรมและความเชื่อ รวมทั้งนิทานปรัมปรา ที่มีอิทธิพลต่อชีวิตประจำวันของชาวบ้านศรีเทพ บทความวิจัยอีกเรื่องหนึ่งที่ศึกษาประเพณีพิธีกรรมศรีเทพ ได้แก่ “การแสดงในพิธีกรรมรำบวงสรวงเจ้าพ่อศรีเทพ” โดย สมศักดิ์ ภู่พรายงาม (2565) อย่างไรก็ดี งานเหล่านี้มุ่งเน้นไปที่การศึกษาพิธีกรรม ซึ่งแม้จะมีความเชื่อมโยงกับงานวิจัยเรื่องนี้ แต่ยังไม่ตรงกันนัก เนื่องจากไม่ได้ศึกษาตำนานและเรื่องเล่าพื้นบ้านในศรีเทพเป็นหลัก จากการทบทวนวรรณกรรมจึงพบว่ายังมีช่องว่างสำคัญในการศึกษา กล่าวคือ การศึกษาเจาะลึกเกี่ยวกับตำนานและเรื่องเล่าพื้นบ้านของศรีเทพ โดยคนศรีเทพ ในรูปแบบการลงพื้นที่ภาคสนาม ในช่วงเวลาหลังจากที่ศรีเทพได้รับการขึ้นทะเบียนเป็นมรดกโลกแล้ว

บทความเรื่องนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาตำนานและเรื่องเล่าพื้นบ้านที่พบในเขตและบริเวณโดยรอบอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพโดยใช้วิธีการศึกษาโดยการลงพื้นที่ภาคสนามและการสัมภาษณ์ประกอบกับการศึกษาเอกสาร ผลการศึกษาพบว่าเมืองโบราณศรีเทพมีตำนานและเรื่องเล่าพื้นบ้านต่าง ๆ มากมายที่น่าสนใจและสามารถใช้เป็นข้อมูลทางประวัติศาสตร์ในอีกรูปแบบหนึ่งที่มีความสำคัญไม่แพ้หลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่ถูกบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษรได้

2. วัตถุประสงค์

2.1 เพื่อศึกษาและเก็บรวบรวมประเภทของตำนานและเรื่องเล่าพื้นบ้านที่พบในบริเวณพื้นที่เขตอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์

2.2 เพื่อศึกษาวิเคราะห์บทบาทและความสำคัญของตำนานและเรื่องเล่าพื้นบ้านในฐานะประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของคนศรีเทพ

3. กรอบแนวคิด

กรอบแนวคิดที่ใช้ในบทความเรื่องนี้ได้แก่แนวคิดเรื่องประวัติศาสตร์คำบอกเล่า (oral history) และแนวคิดทางคติชนวิทยาเรื่องความจริงทางประวัติศาสตร์ (historical truth)

3.1 แนวคิดเรื่องประวัติศาสตร์คำบอกเล่า (oral history) ซึ่งเป็นแนวคิดที่ว่าด้วยการศึกษาประวัติศาสตร์ผ่านคำพูด ความทรงจำ หรือสิ่งที่ไม่ถูกบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษร แนวคิดนี้เสนอว่า

ประวัติศาสตร์ที่ถูกบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษรเพียงอย่างเดียวนั้นไม่สามารถนำเสนอทุกแง่มุมของประวัติศาสตร์ได้ ในขณะที่ประวัติศาสตร์ที่มีการบอกเล่ากันปากต่อปากสามารถช่วยเติมเต็มช่องว่างในเชิงประวัติศาสตร์ กล่าวคือ มีส่วนช่วยในการบันทึกวิธีการที่ผู้คนและชุมชนจดจำ ตีความ และส่งต่อความเข้าใจเกี่ยวกับอดีตของพวกเขา แนวคิดนี้เสนอว่าประวัติศาสตร์คำบอกเล่านั้นไม่ถือว่าเป็นรองประวัติศาสตร์กระแสหลักเนื่องจากเป็นประวัติศาสตร์ที่เกิดขึ้นจากสำนึกทางประวัติศาสตร์ของบุคคลผู้เป็นเจ้าของประวัติศาสตร์นั้น เราจึงไม่อาจตัดสินว่าประวัติศาสตร์ที่ไม่ถูกบันทึกไว้เหล่านี้เป็นสิ่งที่ไม่ถูกต้องและไม่มีความหมาย บทความนี้ใช้แนวคิดของ Alessandro Portelli นักประวัติศาสตร์คำบอกเล่าเป็นกรอบแนวคิดหลักในการวิจัย (Portelli, 1991, 1997)

3.2 แนวคิด เรื่องความจริงทางประวัติศาสตร์ (historical truth) ของ Brynjulf Alver (Alver, 1989) แนวคิดนี้เป็นแนวคิดย่อยที่อยู่ภายใต้แนวคิดเชิงคติชนวิทยา (folklore) ซึ่งเป็นสาขาวิชาที่ว่าด้วยการศึกษาศิลปะ วัฒนธรรม และการแสดงออกในชีวิตประจำวันในรูปแบบต่าง ๆ ของมนุษย์ คติชนวิทยาศึกษาตำนานและเรื่องเล่าในฐานะที่เป็นการแสดงออกของบุคคลหรือกลุ่มชนที่แฝงไว้ด้วยความหมายบางอย่าง หนึ่งในแนวคิดทางคติชนวิทยาที่นำมาศึกษาตำนานได้แก่แนวคิดเรื่องความจริงทางประวัติศาสตร์ โดย Brynjulf Alver แนวคิดนี้เสนอว่า ความจริงในเชิงประวัติศาสตร์และความจริงในตำนานนั้นมีความแตกต่างกัน กล่าวคือ ในขณะที่ประวัติศาสตร์กระแสหลักพยายามที่จะหาความจริงที่มีลักษณะเชิงวัตถุวิสัย (objective) หรือสิ่งที่มีลักษณะเป็นข้อเท็จจริง (fact) นั้น ตำนานกลับนำเสนอความจริงอีกรูปแบบหนึ่งที่มีลักษณะเชิงอัตวิสัย (subjective) “ความจริง” ทั้งสองรูปแบบนี้เมื่อเกิดขึ้นจากฐานคิดที่แตกต่างกัน จึงไม่สามารถใช้วิธีการพิสูจน์แบบเดียวกันได้ แนวคิดนี้นำเสนอว่าตำนานและเรื่องเล่าท้องถิ่นนั้นไม่ได้นำเสนอสิ่งที่แม่นยำ เช่น ใครทำอะไรที่ไหนเมื่อใด แต่นำเสนอสารบางอย่าง เช่น ความคิด ความเชื่อ ความทรงจำ โลกทัศน์ของผู้เป็นเจ้าของตำนานต่อเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น

4. วิธีดำเนินการวิจัย

งานวิจัยเรื่องนี้เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ เน้นการศึกษาจากการเก็บข้อมูลจากการลงพื้นที่ภาคสนาม โดยวิธีการสัมภาษณ์และการสังเกตอย่างมีส่วนร่วม นอกจากนั้นยังใช้วิธีการศึกษาเอกสารจากหนังสือ ตำรา วิทยานิพนธ์ และข้อมูลจากอินเตอร์เน็ตร่วมด้วย บทความเรื่องนี้จึงนำเสนอข้อมูลที่ได้จากแหล่งต่าง ๆ ดังกล่าวร่วมกัน

การลงพื้นที่ภาคสนามดำเนินการในช่วงปี พ.ศ. 2567 โดยลงพื้นที่ภาคสนามจำนวน 5 ครั้ง ได้แก่

ครั้งที่ 1 วันที่ 3 กุมภาพันธ์ 2567

ครั้งที่ 2 วันที่ 11-12 กุมภาพันธ์ 2567

ครั้งที่ 3 วันที่ 17-19 เมษายน 2567

ครั้งที่ 4 วันที่ 15-17 สิงหาคม 2567

ครั้งที่ 5 วันที่ 29-30 กันยายน 2567

โดยได้มีการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูล ดังรายชื่อต่อไปนี้

1. สายทอง พุ่มพันธ์ (11-12 กุมภาพันธ์, 17-19 เมษายน, 15-17 สิงหาคม 2567)
2. บุญมี เร่งรัด (18 เมษายน 2567)
3. อำคา เร่งรัด (18 เมษายน 2567)
4. แดง สอนวงศ์ (19 เมษายน 2567)
5. ปราณี วิเศษดี (19 เมษายน 2567)
6. พิมศรี พูดดี (19 เมษายน 2567)
7. พระผาสุกพัชรากร (อำนาจ) (15-17 สิงหาคม 2567)
8. หนูกัณฑ์ ลาดสุด (15 สิงหาคม 2567)
9. พระกุมาร จตุทิพยธรรม (15 สิงหาคม 2567)
10. พระแม้น ภูริญาโณ (16 สิงหาคม 2567)
11. สำราญ สำเร็จดี (29 กันยายน 2567)
12. ผู้ไม่ประสงค์ออกนาม (16 สิงหาคม 2567)

ขอบเขตของงานวิจัยเรื่องนี้ ผู้วิจัยเลือกเก็บข้อมูลจากผู้ที่นิยามตนเองว่าเป็นคนศรีเทพ ซึ่งหมายถึงผู้ที่เกิดและเติบโตที่ศรีเทพ ใช้ชีวิตอยู่ที่ศรีเทพ มีเพียงบุคคลเดียวเท่านั้นที่ไม่ใช่ผู้ที่เกิดที่ศรีเทพโดยตรง แต่โยกย้ายถิ่นฐานมาอาศัยอยู่ที่ศรีเทพ จึงนับตนเองว่าเป็นคนศรีเทพเช่นเดียวกัน และผู้ให้ข้อมูลอีกผู้หนึ่งซึ่งเป็นคนอำเภอวิเชียรบุรี ซึ่งผู้วิจัยไม่ได้สัมภาษณ์เกี่ยวกับตำนานศรีเทพโดยตรง แต่สัมภาษณ์เกี่ยวกับตำนานเมืองวิเชียรบุรี

งานวิจัยเรื่องนี้มีผู้ให้ข้อมูลหลักคือ สายทอง พุ่มพันธ์ ซึ่งเป็นคนศรีเทพผู้ได้รับยกย่องว่ามีความรู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ท้องถิ่นและรู้จักพื้นที่ในศรีเทพเป็นอย่างดี เกณฑ์การเลือกผู้ให้ข้อมูลส่วนที่เหลือแบ่งเป็น 2 ประเภท ได้แก่ ประเภทที่ 1 การสุ่มเลือกด้วยตนเองจากผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ ได้แก่ ผู้ที่อยู่อาศัยในหมู่บ้านที่อยู่ใกล้ชิดกับอุทยานฯ (บุญมี เร่งรัด และอำคา เร่งรัด) ผู้ที่ทำงานในอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ (แดง สอนวงศ์ ปราณี วิเศษดี และพิมศรี พูดดี) ประเภทที่ 2 การแนะนำแบบปากต่อปากจากคนในชุมชน ว่าเป็นผู้มีความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่น (พระผาสุกพัชรากร (อำนาจ) หนูกัณฑ์ ลาดสุด พระกุมาร จตุทิพยธรรม พระแม้น ภูริญาโณ และผู้ไม่ประสงค์ออกนาม) ส่วนบุคคลสุดท้าย (สำราญ สำเร็จดี) เป็นผู้ให้ข้อมูลซึ่งอาศัยอยู่ในอำเภอวิเชียรบุรี จังหวัดเพชรบูรณ์ เมื่อผู้วิจัยได้เดินทางไปเก็บข้อมูลตำนานเมืองวิเชียรบุรีที่เกี่ยวข้องกับอำเภอศรีเทพ

การถอดความจากการสัมภาษณ์ในบทความนี้ ใช้วิธีการถอดความแบบคำต่อคำ (verbatim transcription) เพื่อให้สารที่ผู้เล่าต้องการสื่อได้รับการถ่ายทอดอย่างตรงไปตรงมามากที่สุด นอกจากนั้นผู้อ่านยังจะได้เห็นลักษณะทางวรรณศิลป์ที่ผู้เล่าต้องการสื่อสารผ่านการถอดความประเภทนี้อีกด้วย การถอดความประเภทนี้ดำเนินตามแนวคิดเรื่อง Ethnopoetics ของ Dennis Tedlock (Tedlock, 1983) ที่ต้องการให้โครงสร้างของเรื่องเล่า จังหวะการเล่า การเลือกใช้คำ และการแสดงออกผ่านเรื่องเล่าได้รับการถ่ายทอดอย่างตรงไปตรงมามากที่สุด

5. ผลการวิจัย

ผลการวิจัยแบ่งออกเป็น 2 ประเด็น กล่าวคือ

5.1 ตำนานและเรื่องเล่าพื้นบ้านในบริเวณศรีเทพ

การจัดกลุ่มตำนานประเภทต่าง ๆ นั้นมีวิธีการที่หลากหลาย เลื่อนไหล และไม่ตายตัว บทความวิจัยเรื่องนี้ใช้วิธีการจัดประเภทของตำนานตามเนื้อหาและขนาดของเรื่องเล่า โดยใช้ชื่อประเภทของตำนานตามแนวคิดของนักคติชนวิทยา Stahl (1975) Oring (1986) และ Cashman (2011) จากการศึกษาพบว่าตำนานและเรื่องเล่าพื้นบ้านที่พบในพื้นที่โดยรอบอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ แบ่งออกได้เป็น 3 ประเภทหลัก ได้แก่ ตำนานวีรบุรุษและเทพารักษ์ท้องถิ่น (hero legends) ตำนานประวัติศาสตร์และตำนานประจำถิ่น (historical and local legends) และเกร็ดประวัติศาสตร์ท้องถิ่น (local anecdotes) โดยตำนานทั้ง 3 ประเภทมีความแตกต่างกันอย่างเป็นรูปธรรม ดังนี้

ตารางที่ 1

เกณฑ์การจำแนกประเภทตำนานในเขตเมืองโบราณศรีเทพ

ประเภท	เนื้อหา	ขนาดของเรื่อง
ตำนานวีรบุรุษและเทพารักษ์ท้องถิ่น (hero legends)	เน้นบุคคลในประวัติศาสตร์	เนื้อเรื่องขนาดยาว
ตำนานประวัติศาสตร์และตำนานประจำถิ่น (historical and local legends)	เน้นเหตุการณ์และ/หรือสถานที่	เนื้อเรื่องขนาดยาว
เกร็ดประวัติศาสตร์ท้องถิ่น (local anecdotes)	เน้นบุคคล เหตุการณ์และ/หรือสถานที่	เนื้อเรื่องขนาดสั้น ไม่ปะติดปะต่อ

การแบ่งประเภทตามเนื้อหาและขนาดของเรื่องเช่นนี้ช่วยให้ผู้อ่านเห็นประเด็นหรือสารสำคัญที่ผู้เล่าต้องการจะสื่อได้ชัดเจนยิ่งขึ้น โดยตำนานแต่ละประเภทมีตำนานที่พบ ดังนี้

ตารางที่ 2

ตำนานและเรื่องเล่าพื้นบ้านที่พบในเขตเมืองโบราณศรีเทพ จากการเก็บข้อมูลภาคสนาม

ประเภทตำนาน	เรื่อง	สำนวน
ตำนานวีรบุรุษและเทพารักษ์ท้องถิ่น (hero legends)	ตำนานฤาษีตาวัว ตาไฟ	2
	ตำนานเจ้าพ่อเขาใหญ่	3
	ตำนานเจ้าพ่อศรีเทพ	7
	ตำนานเกี่ยวกับบุคคลอื่น ๆ	3

ตารางที่ 2

ตำนานและเรื่องเล่าพื้นบ้านที่พบในเขตเมืองโบราณศรีเทพ จากการเก็บข้อมูลภาคสนาม (ต่อ)

ประเภทตำนาน	เรื่อง	สำนวน
ตำนานประวัติศาสตร์และตำนานประจำถิ่น (historical and local legend)	ตำนานเส้นทางฤาษี	2
	ตำนานเขาถมอรัตน์	3
	ตำนานเมืองลับแล	2
	ตำนานคลังสมบัติและการยืมของ	4
	ตำนานงานแต่งงานและขบวนขันหมาก	2
	ตำนานเมืองโบราณและอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ	4
เกร็ดประวัติศาสตร์ท้องถิ่น (local anecdotes)	เรื่องสมเด็จพระนเรศวรมหาราช	2
	เรื่องข้าวต้มมัด	2
	เรื่องหินศรีเทพ	2
รวม	**13 เรื่อง**	

สำนวนที่แจกแจงในตารางข้างต้นนี้ เป็นข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลหลักทั้ง 12 คน ในช่วงเวลาที่แจกแจงไปในหัวข้อวิธีดำเนินการวิจัยเท่านั้น ซึ่งหากงานวิจัยนี้ได้สัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลเพิ่มมากขึ้น ย่อมมีผลต่อจำนวนของสำนวนด้วย โดยตำนานเหล่านี้มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

5.1.1 ตำนานวีรบุรุษและเทพารักษ์ท้องถิ่น (Hero Legends)

ตำนานประเภทแรกที่พบในเขตเมืองโบราณศรีเทพ และเป็นเรื่องเล่าประเภทที่พบได้แพร่หลาย คือตำนานวีรบุรุษและเทพารักษ์ท้องถิ่น นักคติชนวิทยา Albert Lord กล่าวถึงตำนานประเภทนี้ว่าเป็นเรื่องเล่าเกี่ยวกับ “ฮีโร่” (hero) หรือบุคคลที่เป็นที่รู้จักในประวัติศาสตร์และมักถูกเล่าในรูปแบบดั้งเดิมแบบมุขปาฐะ (Lord, 1960, p. 28) ตำนานประเภทนี้จึงเป็นเรื่องเล่าเกี่ยวกับบุคคลสำคัญในท้องถิ่น ซึ่งมีลักษณะเป็นวีรบุรุษหรือวีรสตรี และผู้คนในท้องถิ่นเชื่อว่าเป็นผู้ที่มีตัวตนอยู่จริงในประวัติศาสตร์ ตำนานประเภทนี้มักเกี่ยวข้องกับการที่บุคคลในประวัติศาสตร์เหล่านั้นกระทำเหตุการณ์บางอย่างที่เป็นที่จดจำของคนในชุมชน ความทรงจำร่วมของคนในชุมชนจึงผูกโยงอยู่กับตำนานบุคคลเหล่านี้

ตำนานวีรบุรุษและเทพารักษ์ท้องถิ่นยังอาจมีลักษณะคล้ายคลึงกับ “นิทานวีรบุรุษ” หรือ hero tale ในทางคติชนวิทยา ประคอง นิมมานเหมินท์ กล่าวถึงนิทานวีรบุรุษว่า คือ “นิทานที่มีขนาดค่อนข้างยาว ประกอบด้วยหลายอนุภาคหลายตอน อาจอยู่ในโลกแห่งจินตนาการหรือโลกที่ดูเหมือนจะเป็นจริง แม้ว่านิทานมหัศจรรย์และนิทานชีวิตมีพระเอกที่มีลักษณะเป็นวีรบุรุษ แต่ต่างกับนิทานวีรบุรุษตรงที่นิทานวีรบุรุษเป็นนิทานชุดเล่าถึงการผจญภัยของวีรบุรุษคนเดียวหลายครั้งหลายหน และมักเล่าถึงการผจญภัยของวีรบุรุษที่มีความสามารถเหนือมนุษย์” (ประคอง นิมมานเหมินท์, 2545, น. 13) ในขณะที่นิทานวีรบุรุษจะเป็นเรื่องจริงหรือไม่ก็ได้ ตำนานวีรบุรุษและเทพารักษ์ท้องถิ่นกลับเป็นเรื่องที่ผู้เล่าเชื่อว่าเป็นความจริงหรือมีเค้าลางของความเป็นจริงอยู่บ้าง ซึ่งเป็นจุดแตกต่างที่สำคัญที่ทำให้นักคติชนมักจำแนกความแตกต่างระหว่างตำนานกับนิทานออกจากกัน (Bascom, 1965, p. 5)

บุคคลที่อยู่ในตำนานประเภทนี้อาจกระทำการบางอย่างที่ดูเหนือจริงเหนือธรรมชาติ และไม่จำเป็นต้องได้รับการพิสูจน์ว่ามีตัวตนอยู่จริงในประวัติศาสตร์ แต่เรื่องราวเหล่านี้ต่างสะท้อนความคิดความรู้สึกบางอย่างของคนในชุมชน ตำนานประเภทนี้ที่พบในเมืองโบราณศรีเทพ ได้แก่ ตำนานฤาษีตาวัว ตาไฟ ตำนานเจ้าพ่อเขาใหญ่ ตำนานเจ้าพ่อศรีเทพ และตำนานเกี่ยวกับบุคคลอื่น ๆ

ตำนานวีรบุรุษและเทพารักษ์ท้องถิ่นเหล่านี้สะท้อนให้เห็นบทบาทและความสำคัญของบุคคลที่แตกต่างกันออกไป แต่โดยทั่วไปแล้วบุคคลที่มีความสำคัญสูงสุดในโลกทัศน์ของชาวศรีเทพได้แก่ เจ้าพ่อศรีเทพและเจ้าพ่อเขาถมอรัตน์หรือเจ้าพ่อเขาใหญ่ ซึ่งสามารถอนุมานได้จากการกล่าวถึงเจ้าพ่อศรีเทพมากกว่าบุคคลอื่น ๆ อย่างมีนัยสำคัญ และงานบวงสรวงเจ้าพ่อศรีเทพในวันขึ้น 3 ค่ำ เดือน 3 เป็นงานประเพณีประจำปีที่ยิ่งใหญ่มากที่สุด มีการจัดงานติดต่อกันหลายวันในชื่อ “งานบวงสรวงเจ้าพ่อศรีเทพ” ส่วนเจ้าพ่อเขาถมอรัตน์นั้นก็มีการจัดงานบวงสรวงให้เป็นประจำทุกปี และจัดหลังจากงานบวงสรวงเจ้าพ่อศรีเทพแล้วเสร็จเป็นเวลาหนึ่งสัปดาห์ จึงอาจกล่าวได้ว่า ระยะเวลาการบวงสรวงเจ้าพ่อเขาถมอรัตน์ที่ต่อเนื่องมาจากเจ้าพ่อศรีเทพ ความรู้สึกของคนในท้องถิ่นที่ว่างานบวงสรวงเจ้าพ่อเขาถมอรัตน์เป็นงานที่ต่อเนื่องมาจากงานบวงสรวงเจ้าพ่อศรีเทพ และการไม่ถูกเรียกขานว่างานบวงสรวงเจ้าพ่อเขาใหญ่โดยตรง สะท้อนให้เห็นว่าในมุมมองของคนศรีเทพนั้น เจ้าพ่อศรีเทพน่าจะเป็นบุคคลที่มีสถานะและระดับที่สำคัญที่สุด จากนั้นจึงต่อมายังเจ้าพ่อเขาใหญ่ ส่วนเจ้าพ่อองค์อื่น ๆ นั้น ถือว่ามีสถานะที่น้อยกว่าเจ้าพ่อทั้งสององค์ที่กล่าวถึงเบื้องต้น

บุคคลเหล่านี้บางคนเชื่อว่าเป็น “มนุษย์” ในขณะที่หลายคนเล่าเรื่องราวของพวกเขาในฐานะ “เทพ” “เทพารักษ์” หรือ “สิ่งศักดิ์สิทธิ์” ผู้วิจัยจัดกลุ่มตำนานกลุ่มนี้ในฐานะเรื่องเล่าของทั้งมนุษย์และเทพ เนื่องจากในสังคมที่ความจริงและความเหนือจริงทับซ้อนและปะปนกันนั้น เป็นเรื่องยากที่จะแยกความเป็นมนุษย์และความเหนือมนุษย์ออกจากกันได้ นอกจากนั้นบทความเรื่องนี้ไม่ได้จัดประเภทของตำนานเกี่ยวกับเรื่องเหนือธรรมชาติ (supernatural legend) ไว้แยกเป็นพิเศษ เนื่องจากเรื่องเล่าโดยส่วนมากที่พบในศรีเทพนั้นมักเกี่ยวข้องกับหรือมีพื้นฐานมาจากความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องเหนือธรรมชาติเป็นฐานเดิมอยู่แล้ว

1) ตำนานฤาษีตาวัว ตาไฟ

ตำนานฤาษีตาวัว ตาไฟ เป็นตำนานที่เป็นที่รู้จักกว้างขวางกันมากที่สุดเรื่องหนึ่งในเมืองศรีเทพ คนท้องถิ่นเชื่อว่าเรื่องราวของฤาษีทั้งสองตนนี้เกี่ยวข้องกับการก่อตั้งและการล่มสลายของเมืองศรีเทพ (กำพล จำปาพันธ์, 2566; อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2538) ตำนานเรื่องนี้เล่าว่า ในอดีต ฤาษีตาวัวและตาไฟอาศัยอยู่ที่เมืองศรีเทพ และฤาษีตาไฟมีลูกศิษย์อยู่ผู้หนึ่ง (ซึ่งหลายสำนวนกล่าวว่าคือเจ้าเมืองศรีเทพ) วันหนึ่งฤาษีตาไฟได้เล่าให้ลูกศิษย์ฟังเกี่ยวกับบ่อน้ำศักดิ์สิทธิ์สองบ่อในเมืองศรีเทพ บ่อแรกทำให้คนตาย อีกบ่อทำให้คนฟื้นคืนชีพได้ ลูกศิษย์ได้ขอให้ฤาษีตาไฟทดสอบให้ดูด้วยตนเอง ทั้งสองนัดแนะกันเป็นมั่นเหมาะว่าหากฤาษีตาไฟอาบน้ำบ่อแรกและเสียชีวิตแล้ว ให้ลูกศิษย์นำน้ำจากบ่อที่ทำให้ฟื้นคืนชีพมารด แต่เมื่อฤาษีตาไฟเสียชีวิต ลูกศิษย์กลับหนีไป ส่วนฤาษีตาวัวซึ่งไปมาหาสู่กับฤาษีตาไฟ

อยู่เป็นประจำเห็นว่าเพื่อนเงียบหายไปจึงออกตามหา และพบว่าฤาษีตาไฟเสียชีวิตแล้ว จึงได้ชุบชีวิตให้ใหม่ ฤาษีตาไฟเมื่อฟื้นคืนชีพแล้วรู้สึกโกรธแค้นลูกศิษย์มาก จึงได้เนรมิตวัวขึ้นมาตัวหนึ่งและบรรจุพิษเข้าไว้ในท้อง และสั่งให้วัววิ่งเข้าไปในเมืองศรีเทพ เมื่อเข้าไปในเมืองได้ ท้องของวัวได้ระเบิดออกมา พิษเหล่านั้นจึงได้แพร่กระจายทั่วเมืองศรีเทพกลายเป็นโรคระบาด และทำให้เมืองศรีเทพกลายเป็นเมืองร้างมาตั้งแต่ตอนนั้น

ตำนานเรื่องนี้โดยส่วนใหญ่เล่าต่อกันมาแบบมุขปาฐะ สำนวนที่ถูกบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษรมีเพียงไม่กี่แห่ง โดยสำนวนที่แพร่หลายที่สุดเป็นสำนวนของกรมศิลปากร ในหนังสือเรื่อง “เมืองศรีเทพ” (2538) ซึ่งบันทึกตำนานนี้ไว้ว่า

> ...ที่บนเขาใกล้เคียง ฤาษี 2 ตนสร้างกุฏิอยู่ในที่ใกล้ ๆ กัน ตนหนึ่งชื่อตาไฟ อีกตนหนึ่งชื่อฤาษีตาวัว ฤาษีตาไฟมีลูกศิษย์เป็นลูกท้าวพระยาเมืองนั้น วันหนึ่งฤาษีตาไฟบอกกับลูกท้าวพระยาผู้เป็นลูกศิษย์ว่า น้ำในบ่อที่อยู่ใกล้กันใครได้อาบก็จะตาย ถ้าได้เอาน้ำอีกบ่อหนึ่งมารดจะฟื้นกลับคืนขึ้นมาใหม่ ลูกท้าวพระยาไม่เชื่อ ฤาษีตาไฟจึงตกลงจะทดสอบให้ดู แต่เอาคำมั่นสัญญาจากลูกท้าวพระยาว่า เมื่อฤาษีตาไฟตายไปแล้ว ลูกท้าวพระยาจะเป็นผู้ไปเอาน้ำในบ่อที่สองมารดให้คืนชีวิตขึ้น แต่ฤาษีตาไฟต้องตายไปเพราะศิษย์ขาดความซื่อตรงไม่ทำตามสัญญากลับหนีไปเมืองเสีย ไม่เอาน้ำมารดให้
>
> กล่าวถึงฤาษีตาวัวเคยไปมาหาสู่กับฤาษีตาไฟ ผิดสังเกตไม่เห็นฤาษีตาไฟมาเยี่ยมเยียนก็ออกไปตามเมื่อผ่านบ่อน้ำที่ใครอาบก็ตายเห็นน้ำในบ่อเดือดก็แจ้งว่ามีเหตุร้ายเกิดขึ้น ในที่สุดเอาน้ำอีกบ่อหนึ่งมารดซากศพฤาษีตาไฟจนฟื้นคืนชีวิตขึ้นมา ฤาษีตาไฟจึงเล่าเรื่องที่เป็นมาแล้วให้ฤาษีตาวัวฟังแล้วว่าจะต้องแก้แค้นลงโทษลูกท้าวพระยาให้จงได้ ตลอดจนประชาชนทั้งหมดที่อยู่ในเมือง ฤาษีตาไฟนิรมิตเป็นวัวขึ้นตัวหนึ่งเอาพิษร้ายเข้าบรรจุไว้ในท้องวัวแล้วปล่อยวัวนั้นเดินรอบ ๆ กรุงถึง 7 วัน ทำเสียงร้องกึกก้องตลอดเวลา เจ้าหน้าที่ที่เฝ้าประตูเมืองเห็นผิดสังเกตก็ปิดประตูเมืองเสีย ครั้นถึงวันที่เจ็ดท้าวพระยาเมืองนั้นก็รับสั่งให้เปิดประตูเมือง วัวก็ปราดวิ่งเข้าประตูเมืองได้ ขณะนั้นท้องวัวระเบิดออกมา ไอพิษร้ายในท้องไหลออกมาทำร้ายคนในเมืองตายหมด
>
> (อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ, 2538, น. 154-155)

ตำนานนี้นำไปสู่การวิเคราะห์โดยนักวิชาการ เช่น ควอริช เวลส์ ว่าเรื่องเล่านี้ในเมืองศรีเทพมีความสัมพันธ์กับการล่มสลายของเมืองศรีเทพ (*เมืองโบราณ*, 2532, น. 35) โดยอาจจะเป็นวิธีการที่คนท้องถิ่นใช้เพื่ออธิบายว่าเพราะเหตุใดเมืองจึงล่มสลาย ในสมัยที่ความรู้ทางวิชาการเกี่ยวกับเมืองศรีเทพยังไม่แพร่หลายมากนัก

2) ตำนานเจ้าพ่อเขาใหญ่

เจ้าพ่อเขาใหญ่หรือเจ้าพ่อเขาถมอรัตน์เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่คนท้องถิ่นศรีเทพรู้จักมักคุ้นเป็นอย่างดี ในมุมมองของชาวศรีเทพ เจ้าพ่อเขาใหญ่เป็นเทพที่มีอำนาจสูงสุด สามารถดลบันดาลให้เกิดทั้งเคราะห์ดีและเคราะห์ร้ายแก่ผู้คนในศรีเทพได้ เจ้าพ่อเขาใหญ่ปกครองพื้นที่บริเวณเขาถมอรัตน์หรือเขาใหญ่และบริเวณพื้นที่โดยรอบ เมื่อชาวศรีเทพต้องการเดินทางขึ้นเขาถมอรัตน์ก็จะกราบไหว้หรือบนบานศาลกล่าวเจ้าพ่อเขาใหญ่ให้ช่วยปกป้องคุ้มครองตน

ตำนานเกี่ยวกับเจ้าพ่อเขาใหญ่นั้นมีมากมายหลายสำนวน เริ่มตั้งแต่การเชื่อมโยงเจ้าพ่อเขาใหญ่กับเจ้าพ่อศรีเทพว่าทั้งสองเป็นพระสหายกัน คนหนึ่งปกครองเมืองใน คนหนึ่งปกครองเขาใหญ่ และมีการส่งข่าวสารกันอยู่เสมอ เรื่องเล่าเกี่ยวกับเจ้าพ่อทั้งสองที่พบจากการสัมภาษณ์ เล่าว่า

> ถมอรัตน์นี่เป็นต้นเมือง พวกที่มาจากใต้ พวกที่มาจากลพบุรี พิษณุโลก นครสวรรค์ พิจิตร เมืองเก่า กำแพงเพชร มาก็ต้องมานัดกันที่เขาถมอรัตน์เพื่อจะมาที่นี่ แบบเจอกันตรงนั้นนะ คนสมัยก่อนเขาจะใช้แบบนี้ ปรางค์ศรีเทพก็จะมีปล่องขึ้น สมมุติอยู่บนเขาถมอรัตน์ มันมีเหมือนสถูป เจ้าเมืองเขาใหญ่ เจ้าพ่อเขาถมอรัตน์ก็จะอยู่เป็นครอบครัวเหมือนกัน เป็นเจ้าเมืองอยู่นี่ ก็จะมีบริวารอะไร แต่ว่าเป็นเพื่อนกัน เป็นญาติกันกับฝั่งศรีเทพ คือว่าเธอจะขนของขึ้นมาฉันจะจุดไฟ ถ้าสมมุติฉันก่อไฟแล้วคือฉันยังมีชีวิตอยู่นะ เป็นสัญญาณว่าเออเพื่อนยังมีชีวิตอยู่ ยังดีกันอยู่ ยังไม่มีอะไรเกิดขึ้น ก็จะจุดทางนี้ว่าเหมือนบอกว่าทางนี้ยังอยู่ดีนะ เขาจะมีคำสัญญากัน ถ้าเกิดจะมีญาติมาคนนั้นคนนี้มาหาก็ให้จุดเวลานี้เวลานั้น เขาจะมีเวลาบอกกัน ถ้าก่อไฟขึ้นแต่ไม่ลุกโชติช่วงนักก็แปลว่าอยู่ดี สบาย ถ้าจุดไฟขึ้นสูง ก่อไฟขึ้นสูง ไฟขึ้นตลอด มีแสงขึ้นตลอด อย่างนี้ก็แปลว่าไม่ค่อยดี เจ็บป่วยอะไรแบบนี้ เขาก็ใช้เวลาเดินเป็นวันสองวันอยู่แล้ว ไปหากันเนี่ย ก็จะเดินเท้ากว่าจะถึงแบบนี้ เหมือนลูกเสือที่เขาเข้าค่ายลูกเสือเหมือนกันเลย ไม่งั้นศรีเทพจะไม่มีการขุดคลองน้ำเพื่อป้องกันศัตรูเวลาเขามา ประวัติมันต้องศึกษาเยอะ ๆ ลึก ๆ
>
> (สายทอง พุ่มพันธ์, การสื่อสารส่วนบุคคล, 15 สิงหาคม 2567)

เรื่องเล่าเรื่องนี้เล่าโดยคนท้องถิ่นซึ่งเกิดและเติบโตที่ศรีเทพ เรื่องเล่านี้สะท้อนว่าในมุมมองของคนท้องถิ่นนั้นเมืองศรีเทพและเมืองถมอรัตน์เป็นเหมือนบ้านพี่เมืองน้องที่ปกครองพื้นที่ร่วมกันมา และเจ้าพ่อเขาใหญ่และเจ้าพ่อศรีเทพก็มีความสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน

ความศักดิ์สิทธิ์ของเจ้าพ่อเขาใหญ่ถูกเล่าผ่านเรื่องเล่าและตำนานมากมายในท้องถิ่น สร้างภาพลักษณ์ของเจ้าพ่อเขาใหญ่ว่าเป็นผู้น่าเคารพยำเกรง แต่ในขณะเดียวกันก็เป็นผู้ใจบุญ คอยทำนุบำรุงพุทธศาสนาในศรีเทพอยู่เรื่อยมา หลวงพ่อแม้น ภูริญาโณ เจ้าอาวาสซึ่งประจำอยู่ที่พักสงฆ์เขาจันทร์เล่าเรื่องเกี่ยวกับเจ้าพ่อเขาใหญ่ ดังนี้

> เจ้าพ่อเขาใหญ่ นุ่งขาว กางเกงขาว สไบขาว หัวนี่ไม่มีผมเลย ท่านบอก หัวเหมือนกันเนี่ย มาอยู่ด้วยกันนี่แหละ แกบอกธุระอะไรก็เรียกหานะ เรียกหาผ้าขาว มองซ้ายขวาแล้วก็หายไป แต่มาใส่บาตรทุกสามวัน นั่งอยู่ที่โต๊ะนั่น ตอนแรกบาตรยังไม่มีข้าว สักพักอ้าว ยังไม่มีคนมาเลย แต่เห็นตาผ้าขาวมาละ แล้วหายเลย หมาเห่า ก็แลซ้ายแลขวาไม่มีละ โยมเขามาก็อ้าวใครมาเสียก่อนอีก เราบอกอ้าวไม่มีใครมานะ โยมบอกมีข้าวอยู่นั่นน่ะ แต่ข้าวเม็ดยาวนะ เขามาใส่บาตร มาใส่อยู่สามวันครั้ง เขาถมอรัตน์น่ะ
>
> (หลวงพ่อแม้น ภูริญาโณ, การสื่อสารส่วนบุคคล, 16 สิงหาคม 2567)

นอกจากภาพลักษณ์ของการเป็นผู้ใจบุญเกื้อกูลพระพุทธศาสนาดังตัวอย่างข้างต้นแล้ว เจ้าพ่อเขาใหญ่ยังมีภาพลักษณ์ของความเข้มงวดหากมีผู้กระทำความผิด เรื่องเล่าหลายเรื่องพูดถึงการให้คุณและให้โทษชาวศรีเทพและบุคคลภายนอกที่เข้ามายังบริเวณเขาถมอรัตน์ โดยมากมักเกี่ยวข้องกับการลบหลู่ดูหมิ่นเขาถมอรัตน์และการถูกลงโทษโดยเจ้าพ่อเขาใหญ่ ตัวอย่างเรื่องเล่าที่พบ เช่น

> ว่านนางคุ้มหรือว่านผู้เฒ่าเฝ้าบ้าน เมื่อก่อนมีคนหนึ่งเป็นคนขับรถ แต่ตอนนี้เขาไปอยู่เมืองนอก แล้วเขาเอาของพวกนี้ลงมาขาย เป็นว่านนางคุ้ม ว่านงูจงอาง ก็จะเอาลงมาขาย คนก็จะซื้อ เอามาขายเป็นคันรถเลย เสร็จแล้วเขาป่วย เดินไม่ได้ ที่เดินไม่ได้นี่เขาได้ลูกแก้วจากหน้าถ้ำแล้วเขาไม่บอก เขาก็ไปไว้ที่บ้าน เสร็จแล้วเขาก็บอกว่าอยู่ไม่ได้ ปวดขามาก เดินก็เดินไม่ได้ ก็เลยให้พระเอาไปคืนที่บนถ้ำ ตอนนี้เขาไปอยู่เมืองนอกเขาก็ยังเป็นอยู่ เมียเขาก็บวงสรวงให้เรื่อย เขาก็ยอมรับว่าเขาทำผิด เขาก็ขอขมา เขาก็มาตั้งศาล วันที่มาตั้งศาลเหมือนท่านจะโกรธมาก ลมไม่รู้มาจากไหน พอตั้งศาลเสร็จอะไรเสร็จ พอเอาเครื่องบวงสรวงวางปุ๊บ กลางวันแสก ๆ ลมพัดมาแรงปลิว ของที่มาล้มกระจายตกจากศาลที่ทำให้ท่าน ที่ท่านโกรธคือเอาของลงมาจากเขาโดยที่ไม่ขอ สมัยก่อนใครอยากได้อะไรก็เอา ว่านนางคุ้มจะออกดอกช่วงปลายเดือนมิถุนายน ห้าไร่หกไร่ อยู่ตรงปลายตรงส่วนที่ปีนขึ้นไปยาก ๆ เหมือนเขาดูแล เฝ้าของของเขา
>
> (สายทอง พุ่มพันธ์, การสื่อสารส่วนบุคคล, 15 สิงหาคม 2567)

เรื่องเล่าเกี่ยวกับความศักดิ์สิทธิ์ของเจ้าพ่อเขาใหญ่ทำให้คนศรีเทพเคารพยำเกรงเจ้าพ่อเขาใหญ่เป็นอย่างมาก และทุก ๆ ปี ในช่วงเวลาหนึ่งสัปดาห์หลังวันขึ้น 3 ค่ำ เดือน 3 ชาวศรีเทพจะบวงสรวงเจ้าพ่อเขาใหญ่ที่บริเวณศาลเจ้าพ่อเขาใหญ่บริเวณเชิงเขาถมอรัตน์ ตำนานความศักดิ์สิทธิ์ของเจ้าพ่อเขาใหญ่เป็นเรื่องเล่าที่อยู่คู่กับศรีเทพมานาน หล่อเลี้ยงความศรัทธาที่ผู้คนมีต่อเจ้าพ่อเขาใหญ่จากรุ่นสู่รุ่น

3) ตำนานเจ้าพ่อศรีเทพ

เจ้าพ่อศรีเทพเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์อีกหนึ่งองค์ที่ชาวศรีเทพเคารพศรัทธาอย่างมาก และมีการจัดพิธีบวงสรวงเป็นประจำทุกปี ตำนานเกี่ยวกับเจ้าพ่อศรีเทพมีหลายสำนวนและถูกเล่าในหลายรูปแบบ เรื่องเล่าที่เป็นที่นิยมเล่ามากที่สุดกล่าวว่าเจ้าพ่อศรีเทพเป็นเจ้าเมืองศรีเทพ เมื่อเสียชีวิตจึงได้กลายเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่คอยปกป้องคุ้มครองพื้นที่

ตำนานเจ้าพ่อศรีเทพมักเกี่ยวข้องกับอภินิหารต่าง ๆ ของเจ้าพ่อศรีเทพ บุญมี เร่งรัด ชาวศรีเทพบ้านบึงนาจานเล่าว่าเจ้าพ่อศรีเทพเคยมาเข้าฝันตน โดยกล่าวว่า “ลุงเคยฝันเห็นนะ เขามาขอเหล้าขาวขวดหนึ่ง เสื้อผ้าไม่ใส่นะ แต่นุ่งชุดแดงโจงกระเบน นุ่งโจงกระเบน เสื้อไม่ใส่ ผ้าโพกหัวสีแดง แล้วก็คล้าย ๆ กางเกงขาก๊วย สีแดง เสื้อไม่ใส่ ขอเหล้าขวดนึง เหล้าขาวขวดนึง” (บุญมี เร่งรัด, การสื่อสารส่วนบุคคล, 18 เมษายน 2567) ไม่เพียงแต่ผู้ที่อยู่อาศัยภายในหมู่บ้านเท่านั้น แต่ผู้ที่ทำงานในอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพล้วนแล้วแต่มีประสบการณ์และเรื่องเล่าเกี่ยวกับเจ้าพ่อศรีเทพ ที่สะท้อนความรู้สึกผูกพันใกล้ชิดและความเคารพศรัทธาต่อเจ้าพ่อศรีเทพ ปราณี วิเศษดี พนักงานภายในอุทยานฯเล่าว่า

> คนที่ทำงานที่อุทยานฯ ขออะไรก็ได้ ท่านศักดิ์สิทธิ์มาก ลูกชายเขามาขอ มาจากแถวบัวใหญ่ โคราช แต่มาอยู่ที่นี่นานแล้ว ลูกชายเขามาบนเจ้าพ่อ แล้วเขาก็เห็น เขาไม่ได้ลูกไง เขาก็มาขอ แล้วท่านก็เอาไปให้ เขาไม่ได้อยู่ที่นี่นะ เขาอยู่ในดงซับดีปลี เขาอยากได้ ก็เห็นเหมือนเป็นเจ้าพ่อเอาไปให้ ฝัน ก็เหมือนจริงนั่นแหละ เพราะว่าลูกชายกับเพื่อนมาขอด้วยกัน แล้วคนที่เอาไปให้เพื่อนน่ะเป็นคนพิการ เขาจูงไปสองคน ลูกชายก็เรียกเอา เพื่อนเขาเขาก็ให้อีกคน เพราะให้ลูกชายเลือกก่อน แล้วก็ได้จริง ๆ ขอท่านท่านให้เลย
>
> (ปราณี วิเศษดี, การสื่อสารส่วนบุคคล, 19 เมษายน 2567)

เรื่องเล่าเช่นนี้สะท้อนให้เห็นความเชื่อที่ว่าเจ้าพ่อศรีเทพสามารถดลบันดาลสิ่งใดก็ได้ให้แก่ผู้ที่ร้องขอ อย่างไรก็ตาม เจ้าพ่อศรีเทพไม่เพียงแต่ให้คุณเท่านั้น แต่ยังสามารถลงโทษผู้ที่ประพฤติตัวไม่ดีได้ด้วย ตัวอย่างเรื่องเล่าที่พบ เช่น

> มีอยู่ปีหนึ่งเขาเอารถแทร็กเตอร์ไปดันศาล (ศาลเจ้าพ่อศรีเทพ-ผู้วิจัย) เขาจะปรับพื้นที่ศาลใหม่ แล้วทีนี้ไม่ได้บอกเจ้าพ่อเขา ก็ทำงานไม่ได้เลย รถแทร็กเตอร์นะ หยุด ทำยังไงก็ไม่ติด ต้องไปถามคนเก่าคนแก่เขา คนที่นั่นน่ะเขาเลยบอก โอ๊ยไม่ได้ไปบอกเขา แต่งขันห้าบอกเลย พอแต่งขันห้าเสร็จ เรียบร้อย ทำงานได้ปกติเลย รถแทร็กเตอร์นะ ไปปรับพื้นที่แล้วไม่ได้บอกเจ้าพ่อไง เลยไปไม่ได้ ทำงานก็ไม่ได้ ติดขัดไปหมด
>
> (บุญมี เร่งรัด, การสื่อสารส่วนบุคคล, 18 เมษายน 2567)

เรื่องเล่าประเภทนี้มักมาพร้อมกับกรณีตัวอย่างมากมาย ที่สะท้อนให้เห็นจุดจบของผู้ที่กระทำผิดหรือกระทำการลบหลู่ดูหมิ่นเจ้าพ่อศรีเทพ อีกตัวอย่างหนึ่งเล่าเรื่องที่คล้ายคลึงกัน หากแต่ยังเชื่อมโยงไปถึงผลของการกระทำที่เกิดจากการที่คนศรีเทพกระทำผิดต่อเจ้าพ่อศรีเทพ ตัวอย่างเช่น

> มีอยู่ช่วงหนึ่ง มีคนเขาให้เอาสิ่งที่คนมาถวาย เป็ดไก่ เอาไปฝัง แล้วเกิดอภินิหาร ฝนไม่ตก แห้งแล้งมาก ชาวบ้านต้องบน ต้องมีการรื้อที่เขาขุดฝังบริวารของเจ้าพ่อ แล้วหลังจากนั้นก็เลยฝนตก คนน่าจะไม่เชื่อ ก็เลยไปฝัง ของที่คนเอามาถวายเจ้าพ่อก็หลายปีแล้ว ใครลบหลู่ต้องย้าย ชาวบ้านต้องมาขอเจ้าพ่อว่าเขาเดือดร้อน ทำนาทำไร่อะไรไม่มีน้ำ ไม่มีฝน ตอนนั้นปกติฝนมันก็ให้ดีอยู่ แต่พอลบหลู่เจ้าพ่อก็เกิดอภินิหารขึ้น อันนี้ที่แม่รู้นะ จะจริงไม่จริงก็ไม่รู้ มาแล้วเขาก็เล่าให้ฟัง
>
> (พิมศรี พูดดี, การสื่อสารส่วนบุคคล, 19 เมษายน 2567)

เรื่องเล่าเรื่องนี้สะท้อนความสามารถของเจ้าพ่อศรีเทพว่าไม่เพียงแต่ลงโทษผู้คนได้เท่านั้น หากแต่ยังสามารถควบคุมธรรมชาติ เช่น ดลบันดาลให้เกิดฝนฟ้าพายุหรือทำให้พื้นที่เกิดความแห้งแล้งได้

4) ตำนานเกี่ยวกับบุคคลอื่น ๆ

นอกจากฤาษีตาวัว ตาไฟ เจ้าพ่อเขาใหญ่ และเจ้าพ่อศรีเทพแล้ว ในศรีเทพยังมีตำนานเกี่ยวกับบุคคลอื่น ๆ อยู่อีกด้วย เช่น เจ้าหูด เจ้าพ่อทองดำ และเจ้าแม่เขาจันทร์ เพียงแต่เรื่องราวของบุคคลเหล่านี้อาจไม่ได้แพร่หลายหรือเป็นที่พูดถึงเท่ากับตำนานของเจ้าพ่อองค์อื่น ๆ ที่ได้กล่าวถึงไปแล้ว เจ้าหูดนั้นเกี่ยวพันกับตำนานเจ้าเมืองศรีเทพ กล่าวกันว่าเจ้าหูดเป็นคนรูปร่างอัปลักษณ์ ที่ต่อมาได้แต่งงานกับลูกสาวเจ้าเมืองศรีเทพ และเป็นนิทานอธิบายเหตุที่ว่าเพราะเหตุใดเมืองศรีเทพจึงแบ่งออกเป็นสองส่วนหลัก ๆ นั่นคือเมืองนอกและเมืองใน เพราะเมืองหนึ่งเป็นเมืองของเจ้าเมืองศรีเทพเดิม และอีกเมืองหนึ่งเป็นเมืองของเจ้าหูดและภรรยา (นคร พันธุ์ณรงค์, 2525, น. 48)

ส่วนเจ้าพ่อทองดำนั้นเป็นบุคคลที่คนศรีเทพให้ความเคารพศรัทธาเช่นเดียวกับเจ้าพ่อองค์อื่น ๆ มีเรื่องเล่าเกี่ยวกับเจ้าพ่อทองดำอยู่หลายเรื่อง โดยส่วนใหญ่มักเกี่ยวกับอภินิหารต่าง ๆ ที่ผู้คนได้พบเจอ เจ้าพ่อทองดำนั้นบางตำนานกล่าวว่าเป็นคู่ของเจ้าแม่เขาจันทร์ซึ่งเป็นเจ้าแม่อีกองค์หนึ่งที่เชื่อกันว่าปกครองพื้นที่บางพื้นที่บริเวณเขาถมอรัตน์ เช่นบริเวณวัดถ้ำเขาจันทร์และวัดน้ำซับกุ้งกั้งซึ่งความเชื่อและตำนานเกี่ยวกับเจ้าแม่เขาจันทร์พบได้มากเป็นพิเศษ เนื่องจากเชื่อกันว่าแถบนั้นเป็นที่อยู่อาศัยของเจ้าแม่เจ้าพ่อและเจ้าแม่เหล่านี้ในมุมมองของคนท้องถิ่นล้วนแล้วแต่มีความสำคัญในการช่วยคุ้มครองคนศรีเทพให้อยู่รอดปลอดภัย มีกินมีใช้ และเป็นผู้ทำนุบำรุงศาสนา เพียงแต่ตำนานเหล่านี้ไม่ได้ถูกเล่าแพร่หลายเท่าตำนานเจ้าพ่อองค์หลัก ๆ เช่น ฤาษีตาวัว ตาไฟ เจ้าพ่อเขาใหญ่ หรือเจ้าพ่อศรีเทพเท่านั้น

5.1.2 ตำนานประวัติศาสตร์และตำนานประจำถิ่น (Historical and Local Legends)

ตำนานประวัติศาสตร์หรือตำนานประจำถิ่นเป็นตำนานอีกประเภทหนึ่งที่พบเจอมากในเขตศรีเทพ ตำนานประเภทนี้ตามนิยามของบทความวิจัยฉบับนี้ หมายถึงเรื่องเล่าที่กล่าวถึงบุคคล เหตุการณ์ และ

สถานที่ ในพื้นที่ใดพื้นที่หนึ่ง และผู้คนในพื้นที่เชื่อว่ามีตัวตนอยู่จริงหรือเคยเกิดขึ้นจริงในประวัติศาสตร์ ประคอง นิมมานเหมินท์นิยามตำนานประจำถิ่นว่า “เรื่องเล่าที่มีความยาวไม่แน่นอน บางเรื่องก็สั้น บางเรื่องก็ยาว บางเรื่องอาจมีอนุภาคสำคัญเพียงอนุภาคเดียว มักเป็นเรื่องแปลกพิสดารซึ่งเชื่อว่าเคยเกิดขึ้นจริง ณ สถานที่ใดสถานที่หนึ่ง บ่งบอกชื่อตัวละครและสถานที่ไว้ชัดเจน” (ประคอง นิมมานเหมินท์, 2545, น. 15) เรื่องเล่าประเภทนี้อาจรวมถึงเรื่องราวเหนือธรรมชาติ ซึ่งไม่น่าจะเกิดขึ้นได้ในความเป็นจริง แต่ก็ถูกเล่าสืบต่อกันมาในชุมชนใดชุมชนหนึ่ง

ตำนานประวัติศาสตร์นั้นมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับตำนานวีรบุรุษและเทพารักษ์ท้องถิ่น (hero legends) ชนิดที่แยกจากกันไม่ได้ แต่เหตุที่งานวิจัยเรื่องนี้แยกตำนานทั้งสองประเภทออกจากกัน เนื่องจากผู้วิจัยต้องการเน้นให้เห็นว่าตำนานเกี่ยวกับบุคคลเป็นเรื่องราวที่จุดประสงค์ของการเล่าอยู่ที่ผู้คน ในขณะที่ตำนานประวัติศาสตร์นั้นเน้นไปที่เรื่องราวเหตุการณ์บางอย่างที่เกิดขึ้นในท้องถิ่น จากการศึกษาพบว่า ตำนานประวัติศาสตร์ที่พบในพื้นที่ศรีเทพและมีการเล่าอย่างต่อเนื่องแพร่หลาย มีดังต่อไปนี้

1) ตำนานเส้นทางฤาษี

ตำนานเส้นทางฤาษีเกี่ยวข้องกับตำนานฤาษีตาวัว ตาไฟ และเกี่ยวข้องกับเส้นทางเดินเท้าเก่าแก่ในศรีเทพที่คนท้องถิ่นรู้จักกันดี เส้นทางนี้คือเส้นทางที่ผู้คนในอดีตใช้เดินทางจากเขาถมอรัตน์หรือเขาใหญ่ไปสู่เมืองในหรือเมืองศรีเทพ ตำนานเรื่องนี้มีอนุภาค (motif) สำคัญประการหนึ่งคือหม้อยาฤาษี ซึ่งมักเล่ากันว่าฤาษีได้ถือและทำหกไว้ระหว่างทาง ทำให้พื้นที่บริเวณนั้นจากพื้นที่ธรรมดากลายเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์เพราะตัวยาดังกล่าว

เรื่องเล่าเกี่ยวกับเส้นทางฤาษีเล่าว่า ในคราวที่ฤาษีตาวัวและตาไฟได้เสกให้วัวบรรจุโรคระบาดวิ่งเข้าไปในเมืองศรีเทพแล้วนั้น ได้เกิดความรู้สึกผิดขึ้นมา ทั้งสองจึงพากันเดินทางไปยังเขาถมอรัตน์เพื่อเก็บสมุนไพรมารักษาผู้คนที่ได้รับผลกระทบจากโรคระบาด ทั้งสองใช้เส้นทางนี้เดินขึ้นเขา เก็บสมุนไพร และใช้เส้นทางเดิมนี้เดินไปเมืองศรีเทพ ขณะที่เดินทางอยู่นั้นได้เจอชาวบ้านที่หนีตายออกมาจากเมือง จึงได้สอบถาม ชาวเมืองจึงได้บอกว่าผู้คนได้ล้มตายกันไปหมดแล้ว ฤาษีได้ยินดังนั้นก็ตกใจ จึงได้ทำหม้อยาหล่นลงพื้นบนเส้นทางนั้น สมุนไพรตกแตกกระจาย บางส่วนตกลงไปยังสระน้ำบริเวณนั้น พระครูผาสุกพัชรากรได้เล่าตำนานเรื่องนี้ไว้ว่า

> พอท้องวัวระเบิดโรคก็ระบาด เมืองจึงเกิดโรคห่า ก็เป็นเมืองร้าง ตอนนี้พอปู่ฤาษีทำเสร็จก็กลับมาที่เขาถมอรัตน์ เขาถมอรัตน์นี่มีสมุนไพรครบ จะช่วยก็ได้ จะช่วยคนในเมืองนี้ได้ทั้งหมดเลย ปู่ฤาษีก็มาปรึกษากันที่นี่สององค์ พอรู้ว่าเมืองล่มสลาย ปู่เกิดนึกขึ้นมาได้ว่าทำบาปกับชาวเมือง ก็เลยพากันบดยาจะไปช่วย แต่ว่ามันผ่านไปแล้วสองราตรีสามราตรีแล้ว ทีนี้กว่าจะหาเก็บยามาได้ พอนึกได้ก็เริ่มเก็บยากันสององค์ก็ทำยา แล้วก็ยังมีที่หนองไฮ เห็นไหม ปู่ฤาษีแบกหม้อยาไป ที่วัดหนองไฮ มีบ่อนั้นด้วย

> แต่ปู่ฤาษีแบกหม้อยาหลังจากที่เมืองล่มสลายได้สามวัน ปู่ฤาษีบดยาเสร็จเป็นวันที่สี่ ใช่ไหม พอวันที่สี่ปู่ก็เดินจากเขาถมอรัตน์นี่ไปกันเลยโยม ลัดไปนี่ ไปทะลุหนองทอง ไปวัดหนองไฮ เฉียดไปโรงพยาบาล มันมีทางเข้าทางเก่า พอไปถึงตรงที่ปัจจุบันที่มีศาลปู่ฤาษีอยู่ ปู่ฤาษีก็เลยเจอไพร่พลจากเมืองศรีเทพวิ่งมา หอบกระเป๋าหอบสมบัติมา ปู่ก็เลยถามว่าวิ่งหนีอะไรกันหนูเอ๊ย ปู่จะไปไหน ปู่จะไปช่วยคนเมืองศรีเทพลูกว่าอย่างนี้ ปู่อย่าไปเลยเมืองศรีเทพล่มสลายแล้ว ไพร่พลออกมากันหมดแล้วปู่ เพราะว่าเกิดโรคระบาด ปู่ฤาษีพอได้ยินอย่างนั้นปุ๊บก็ที่แบกหม้อยาใหญ่ไป เป็นหม้อดิน ตอนนี้ก็มีเปลือกอยู่ แต่ว่าเป็นบางส่วนเราเห็น บางส่วนเขาเก็บไปหมดแล้วเป็นยาก้อนยาเลย เราเอามารักษาได้ เอามาแช่น้ำกินสบายเลย ทีนี้ปู่ฤาษีได้ยินอย่างนั้น แบกหม้อยาอยู่ก็คว่ำหม้อยาทิ้งตรงนั้นเลย เกือบถึงที่วัดหนองไฮ อยู่กลางนาอยู่กลางไร่เลย ไปทางโรงพยาบาล”
>
> (พระครูผาสุกพัชรากร (อำนาจ), การสื่อสารส่วนบุคคล, 16 สิงหาคม 2567)

ตำนานเรื่องนี้ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นในอดีต ได้มีอิทธิพลต่อตำนานร่วมสมัยเรื่องอื่น ๆ อีกมากมาย เช่น ตำนานที่เล่ากันในช่วงการแพร่ระบาดของไวรัสโควิด 19 ที่ว่าหากใครเจ็บป่วยให้มารักษาตัวที่สระน้ำที่ยาของฤาษีได้หล่นลงไป (พระครูผาสุกพัชรากร (อำนาจ), การสื่อสารส่วนบุคคล, 16 สิงหาคม 2567) สระน้ำแห่งนี้จึงเป็นสถานที่ในศรีเทพที่มีทั้งตำนานประวัติศาสตร์และตำนานร่วมสมัย สะท้อนให้เห็นว่าแม้เวลาจะผ่านไปนานแล้ว แต่ความเชื่อเกี่ยวกับหม้อยาและวิธีการรักษาแบบพื้นบ้านก็ยังมีความสำคัญอยู่

2) ตำนานเขาถมอรัตน์

เขาถมอรัตน์เป็นภูเขาประจำเมืองศรีเทพที่ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตก ห่างจากตัวเมือง 15 กิโลเมตร ชื่อของภูเขาลูกนี้ซึ่งแปลว่าเขาหินแก้วนั้น เชื่อกันว่าเป็นชื่อที่มีมานานตั้งแต่สมัยเมืองโบราณลุ่มแม่น้ำป่าสัก (วลัยลักษณ์ ทรงศิริ, 2542) ภูเขาแห่งนี้ภายในมีถ้ำที่เป็นที่ประดิษฐานรูปพระโพธิสัตว์ที่มีความเก่าแก่ราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 (ธนัชญา เทียนดี, ม.ป.ป.) เขาถมอรัตน์จึงเป็นสักขีพยานของความรุ่งเรืองของพุทธศาสนานิกายมหายานในพื้นที่ศรีเทพ กล่าวกันว่าสถานที่สำคัญต่าง ๆ ในศรีเทพล้วนแล้วแต่หันหน้าไปทางทิศตะวันตกเพื่อหันเข้าสู่เขาถมอรัตน์ อนุรักษ์ ดีพิมาย (2566) กล่าวถึงเมืองศรีเทพและเขาถมอรัตน์ว่า “เวลาเราลากเส้นจากเมืองศรีเทพมา มันจะทับกับตัวเขาถมอรัตน์พอดี ดังนั้น คติเขาศักดิ์สิทธิ์หรือเขาถมอรัตน์ก็น่าจะส่งอิทธิพลต่อการวางผังเมืองศรีเทพในระยะแรกด้วย” (ไทยพีบีเอส, 2566) เขาถมอรัตน์จึงเป็นพื้นที่สำคัญอย่างยิ่งสำหรับเมืองศรีเทพ

นอกจากนั้นความสัมพันธ์ของสถานที่ทั้งสองแห่งยังถูกสะท้อนผ่านตำนานประวัติศาสตร์เกี่ยวกับภูเขาแห่งนี้ ในศรีเทพมีเรื่องเล่าหลายเรื่องเกี่ยวกับเขาถมอรัตน์ โดยเฉพาะเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์และความลี้ลับที่เกิดขึ้น เรื่องเล่าประเภทนี้พบทั้งแบบมุขปาฐะในพื้นที่ศรีเทพและตามสื่อออนไลน์ต่าง ๆ

ตัวอย่างเช่น วันที่ 29 ตุลาคม 2562 สำนักข่าวออนไลน์ Sanook ได้ลงพาดหัวข่าวว่า “อาถรรพ์เขาถมอรัตน์ สาวหลงป่าเห็นทีมค้นหาเดินผ่าน ตะโกนเรียกแล้วแต่ไม่มีใครสนใจ” โดยในเนื้อข่าวพูดถึงหญิงสาวที่หลงป่าและเห็นทีมช่วยเหลือเดินผ่านไปมาหลายครั้งแล้ว แต่ไม่มีใครมองเห็นเธอ เนื้อหาในข่าวสรุปว่า “ชาวบ้านเชื่อกันว่า ที่นี่มีเรื่องราวอาถรรพ์ และคำสาปของเขาลูกนี้ปกคลุมอยู่ โดยที่ผ่านมาในแต่ละปีก็จะมีคนพลัดหลงเข้าไปในป่าโดยไม่ทราบสาเหตุ และมีบางรายถึงขั้นเสียชีวิต แต่ในครั้งนี้ถือว่าโชคดีมากที่เจ้าหน้าที่สามารถพบตัวผู้สูญหาย และช่วยเหลือได้อย่างปลอดภัย” (“อาถรรพ์เขาถมอรัตน์,” 2562)

กลวิธีการพาดหัวข่าวและเนื้อหาข่าวนี้สะท้อนความรู้สึกนึกคิดที่ผู้คนมีต่อเขาถมอรัตน์ว่าเป็นพื้นที่อาถรรพ์ มีคำสาป และมีสิ่งเหนือธรรมชาติอยู่ ในพื้นที่ศรีเทพ เรื่องเล่าเกี่ยวกับเขาถมอรัตน์มักเกี่ยวข้องกับการพลัดหลงบนเขาจากการไม่เคารพสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ตัวอย่างเรื่องเล่าที่พบ เช่น

> เขาถมอรัตน์ก็มีเรื่องเร็ว ๆ นี้เอง มีเด็ก ม. หนึ่ง ม. สอง ก็ไปกับท่านอาจารย์อำนาจ เด็กก็จะไปนั่งถ่ายรูปแอคชั่น เด็กไปด้วยสองคน เขาก็ไปนั่งถ่ายรูปบนก้อนหิน แล้วพูดไม่ดี แป๊บเดียวท่านจะพากลับ ก็เด็กมีอาการพูดกูมึงกับพระ เหมือนผีเข้า ก็เลยทำยังไงก็ไม่หาย เด็กก็ด่า “กูอยู่ของกูดี ๆ ทำไมถึงมาทำมาลบหลู่กัน” ด่าไปเรื่อย เหมือนไม่รู้สติตัวเอง เสร็จแล้วเขาก็ให้คนมาตามเอามูลนิธิขึ้นไป ขึ้นไปแล้วก็ไปพาเด็กลงมา กว่าจะลงมาถึงบ้านตีนเขา ห้าทุ่ม ตั้งแต่สิบเอ็ดโมงถึงเที่ยง กว่าจะเดินลงมาแล้วตามคนขึ้นไป มันทุลักทุเลมาก เด็กสองคนที่เป็น เสร็จแล้วก็มารักษาอยู่สี่เดือนนะ เนี่ยคือความศักดิ์สิทธิ์ของที่นั่นคือใครจะไปลบหลู่อะไรไม่ได้ คือคนที่จะไปลบหลู่บางคน บอกโอ๊ยไปมาหมดแล้วก็มีการหลงกันไปเป็นวัน ๆ คืน ๆ
>
> (สายทอง พุ่มพันธ์, การสื่อสารส่วนบุคคล, 18 เมษายน 2567)

นอกจากตำนานความศักดิ์สิทธิ์ เขาถมอรัตน์ยังมีเรื่องของเมืองลับแลและเรื่องคลังสมบัติ ซึ่งในบทความวิจัยนี้ผู้วิจัยแยกออกเป็นอีกสองหัวข้อย่อยเนื่องจากเป็นตำนานที่มีความโดดเด่นและบางครั้งถูกเล่าแยกต่างหากจากเรื่องเขาถมอรัตน์

3) ตำนานเมืองลับแล

ในศรีเทพมีเรื่องเล่าชุดหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับ “เมืองลับแล” เมืองลับแลนั้นเชื่อว่าเป็นเมืองในอีกภพภูมิหนึ่งที่ซ้อนทับอยู่กับเมืองศรีเทพ ผู้ที่อยู่อาศัยในเมืองคือ “คนลับแล” เรื่องเล่าเกี่ยวกับเมืองลับแลถูกส่งต่อกันมาในหลากหลายสำนวน บ้างว่าคนลับแลนั้นสามารถแปลงกายให้มีลักษณะเหมือนคนปกติทั่วไปได้ บ้างว่าคนลับแลนั้นมีผิวขาว หน้าตางดงาม หลายคนกล่าวว่าตนเองเคยเห็นคนลับแล บางคนกล่าวว่าตนเคยเดินทางไปยังเมืองลับแลมาแล้ว บางคนกล่าวว่าในเมืองลับแลนั้นมีแต่ผู้หญิงอาศัยอยู่ บ้างว่าเมืองลับแลนั้นมีทั้งผู้หญิงและผู้ชาย เรื่องเล่าของเมืองลับแลจึงมีความหลากหลายและไม่สามารถหาข้อสรุปที่ชัดเจนได้ แต่หนึ่งในสิ่งที่ผู้ให้ข้อมูลกล่าวตรงกันคือ คนลับแลนั้นเป็นกลุ่มคนกลุ่มพิเศษกว่า

มนุษย์ทั่วไปและมีเพียงบางคนเท่านั้นที่จะมีโอกาสได้พบ เรื่องเล่าในส่วนของเมืองลับแลนั้นผู้วิจัยจะไม่เปิดเผยชื่อนามสกุลจริงของผู้ให้ข้อมูลเนื่องจากผู้ให้ข้อมูลไม่ต้องการให้เปิดเผย ตัวอย่างของเรื่องเล่าเกี่ยวกับเมืองลับแล เล่าว่า

> เมืองลับแลมีทั้งผู้หญิงผู้ชาย เป็นเมืองบังบด บังไม่ให้เราเห็น แต่เขาเห็นเรา นอกจากผู้ปฏิบัติ ให้ทาน เขาเป็นคนเหมือนกัน เขาก็ปฏิบัติอยู่นะ อยู่ในเมืองลับแลนั่นแหละ ลุงเคยเข้าไปด้วย ลุงเคยขึ้นปฏิบัติบนยอดเขา ห้าวันห้าคืน วันที่สามหิว ก็บอกว่าตายเป็นตาย แต่แล้วก็มีอาหารถาดหนึ่งลอยมา ลอยมาอยู่ข้างหน้า ควันยังร้อนฉุยเลย อิ่ม แล้วไม่หิวละ หายหิว ไม่ได้กิน อิ่มทิพย์ แล้ววันที่สามเขาก็มารับไปเมืองลับแล เขามาพาไป ตอนกับข้าวมาไม่เห็นตัว กับข้าวลอยมาเฉย ๆ แต่ข้างบนนี่มีเมืองลับแลแน่นอน ข้างล่างก็มี เขามารับไป รับไปเที่ยวเมืองเขา มาให้เห็นตัวเลย คนที่มารับเป็นผู้ชาย หน้าตาเขาหล่อมาก ผู้ชายหล่อมาก ผู้หญิงก็สวย เขาจะแต่งชุดสีน้ำตาล เขาเหมือนเทพที่อยู่ในเมืองเมืองหนึ่งแต่ว่าอยู่ในอีกมิติหนึ่งที่คนธรรมดาไม่สามารถจะมองเห็นเขาได้ แต่เขาเห็นเรา น่าจะเพราะปฏิบัติ เจ้าเมืองนี่หล่อมาก เมืองเขาจะเป็นอิฐ เหมือนเมืองโบราณที่เป็นอิฐใหญ่ ๆ พอเดินเข้าไปคนเมืองเขาจะเข้าแถวต้อนรับเรา เข้าไปเขาดีใจมาก เจ้าเมืองหล่อมาก ผู้หญิงก็สวย ลุงไปได้แป๊บเดียวเอง ถ้าเราได้ฌานมันจะไปได้นาน เวลาเรามีงานบุญเขาก็มาได้ อย่างงานวัด งานกฐิน หรืองานบุญใหญ่ เขาจะลงมาหมดเลย ทั้งเมืองเลย มารับบุญ แล้วก็อนุโมทนาบุญ
>
> (ผู้ไม่ประสงค์ออกนาม, การสื่อสารส่วนบุคคล, 16 สิงหาคม 2567)

เรื่องเล่าเกี่ยวกับเมืองลับแลในศรีเทพมีอยู่สองกระแสหลัก กลุ่มแรกเล่าว่าผู้ที่จะได้ไปเมืองลับแลคือผู้ที่ปฏิบัติดี ส่วนอีกกลุ่มเล่าว่าผู้ที่จะได้ไปเมืองลับแลคือผู้ที่กระทำความผิดบางอย่าง เมืองลับแลจึงมีลักษณะบางประการคล้ายกับเมืองของเทพที่สามารถดลบันดาลให้เกิดอะไรขึ้นกับมนุษย์ก็ได้

4) ตำนานคลังสมบัติและการยืมของ

เรื่องเล่าอีกเรื่องหนึ่งที่เป็นที่นิยมเล่าต่อ ๆ กันมาในศรีเทพคือเรื่องคลังสมบัติและการยืมของ ซึ่งเรื่องคลังสมบัตินี้เกี่ยวข้องกับเขาถมอรัตน์ด้วย ชาวศรีเทพเชื่อกันว่าพื้นที่ต่าง ๆ ในศรีเทพนั้นล้วนแล้วแต่มีสมบัติซ่อนอยู่ ดังนั้นเมื่อชาวศรีเทพขาดแคลนหรือต้องการใช้ทรัพย์สินบางอย่าง ก็จะทำการ “ขอยืม” สมบัติจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่อยู่บนเขา โดยวิธีการขอยืมนั้นให้ผู้ยืมไปที่ต้นไม้ต้นใดต้นหนึ่งและอธิษฐานกล่าวกับเจ้าพ่อศรีเทพหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์เพื่อขอยืมของ ของส่วนใหญ่ที่เล่ากันว่าเคยมีผู้ยืมและได้รับมาจริง ๆ เช่น เครื่องประดับ ถ้วยชาม ของใช้ต่าง ๆ

นอกจากเรื่องเล่าเกี่ยวกับการยืมแล้ว ยังมีเรื่องเล่าเกี่ยวกับการไม่นำของไปคืนด้วยเช่นกัน หลักฐานที่คนศรีเทพกล่าวว่าเกี่ยวข้องกับตำนานเรื่องนี้อยู่ที่ศาลเจ้าพ่อเขาใหญ่ที่เชิงเขาถมอรัตน์

ซึ่งภายในศาลามีวัตถุหลากหลายประเภท วัตถุเหล่านี้กล่าวกันว่าคือสิ่งที่มีผู้ยืมไปและไม่นำมาคืน ทำให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ในพื้นที่ต้องตามไปทวงของ หลังจากนั้นผู้คนที่โดนทวงของจึงนำของมาคืนในที่แห่งนี้ จากการที่มีผู้คนนำของมาคืนมากมาย นำมาสู่เรื่องเล่าบางเรื่องที่กล่าวว่า ปัจจุบันสิ่งศักดิ์สิทธิ์ไม่ให้คนศรีเทพยืมของอีกแล้ว เนื่องจากเมื่อยืมไปแล้วมักไม่นำมาคืนตามที่สัญญากันไว้

นอกจากพื้นที่ศรีเทพ พื้นที่ใกล้เคียง เช่น อำเภอวิเชียรบุรี ก็พบตำนานเรื่องเล่าที่คล้ายคลึงกันเกี่ยวกับการยืมของเช่นกัน ซึ่งตำนานที่คล้ายกันเช่นนี้สะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์แบบบ้านพี่เมืองน้องของศรีเทพและวิเชียรบุรีได้เป็นอย่างดี

5) ตำนานงานแต่งงานและขบวนขันหมาก

นอกจากตำนานการยืมของที่สะท้อนความสัมพันธ์กับเมืองวิเชียรบุรีแล้ว ยังมีตำนานอีกเรื่องหนึ่งที่สะท้อนให้เห็นความเชื่อมโยงระหว่างเมืองทั้งสองนี้เช่นกัน นั่นคือเรื่องงานแต่งงานระหว่างเมืองศรีเทพกับเมืองเร็งหรือในบางสำนวนเรียกเมืองวิเชียรบุรี ตำนานเรื่องนี้เล่าว่า

> สองเมืองเขาจะแต่งงานกัน เขาให้ทำทางมา ทำสะพานมา พอเห็นเขาทำทางมาทางนี้ ก็จุดไฟ เปิดไฟสูง เปิดไฟขึ้นใหญ่ เพื่อจะให้เขามองเห็นว่าเมืองศรีเทพอยู่ตรงนี้ ทีนี้ก็เคยได้ยินไง ก็ก่อไฟขึ้นสูงท่วมภูเขาเลย กองใหญ่เท่าไหร่ยิ่งดี ลุกแรงเท่าไหร่ได้ยิ่งดี เสร็จแล้วที่นู่นก็ อะไรวะ พอกูจะทำทางจะถึงแล้วมึงยังจะมาขับไล่กูอีกเหรอ ถ้างั้นกูไม่ไปก็ได้เว้ย ก็เลยไม่มา ก็เลยทะเลาะกัน ก็เลยผิดกัน ก็เลยสาดของดงมหาสาดอยู่นู่นค่ะ เจ้าเมืองวิเชียรบุรีจะมา ฝั่งเราเป็นลูกเจ้าเมืองศรีเทพ ลูกสาวสวยมาก ก็อยากจะดองกันไง เมืองเร็งคือเมืองวิเชียร”
>
> (สายทอง พุ่มพันธ์, การสื่อสารส่วนบุคคล, 15 สิงหาคม 2567)

เรื่องเล่าเรื่องนี้มีผู้เก็บรวบรวมไว้เป็นลายลักษณ์อักษรด้วยเช่นกัน ในหนังสือของนคร พันธุ์ณรงค์ (2525) ซึ่งได้บันทึกตำนานเกี่ยวกับขบวนขันหมากไว้ 5 สำนวน บางสำนวนมีการผสมผสานตำนานเรื่องอื่นเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย เช่น ตำนานฤาษีตาวัว ตาไฟ โดยกล่าวว่าเมื่อชาวเมืองเร็งผิดหวังกลับมาแล้วจึงผูกใจเจ็บ ปล่อยวัวธนูที่มีพิษและโรคระบาดอยู่ในนั้นโดยทำให้เมืองต้องล่มสลายในที่สุด การผสมผสานเรื่องเล่าเช่นนี้สะท้อนให้เห็นว่าในมุมมองของคนท้องถิ่น เรื่องเล่าหลายเรื่องผูกโยงกันเป็นเรื่องใหญ่เป็นประวัติศาสตร์ที่ร้อยเรียงอดีตของศรีเทพเข้าไว้ด้วยกัน

6) ตำนานเมืองโบราณและอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ

นอกจากตำนานหลัก ๆ ที่ได้กล่าวมาข้างต้น ศรีเทพยังเต็มไปด้วยตำนานมากมายที่เล่าต่อกันมาภายในชุมชน พื้นที่ต่าง ๆ ในเมืองโบราณ ไม่ว่าจะเป็น เขาคลังใน เขาคลังนอก ปรางค์ฤาษี สระแก้ว สระขวัญ หรือสถานที่สำคัญต่าง ๆ ภายในอุทยานประวัติศาสตร์ล้วนแล้วแต่มีเรื่องเล่าของตนเอง ซึ่งโดยส่วนใหญ่มักจะเกี่ยวข้องกับการได้พบเจอสิ่งเหนือธรรมชาติหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในสถานที่ นอกจากพื้นที่ภายใน

อุทยานแล้ว พื้นที่โดยรอบอุทยานเองก็เต็มไปด้วยเรื่องราวของความศักดิ์สิทธิ์ เช่น มีผู้เล่าว่าถนนสายเล็กซึ่งอยู่ใกล้กับประตูทางเข้าอุทยานนั้นเป็นเส้นทางเดินทัพเก่าที่ทหารใช้เดินทางเข้าไปยังเมืองศรีเทพ อีกเรื่องหนึ่งที่ได้รับความนิยมอย่างมากคือเรื่องการว่ายบก ซึ่งเกี่ยวข้องกับการที่มีคนตั้งใจเข้าไปขโมยของที่เขาคลังใน แต่ถูกลงโทษโดยสิ่งศักดิ์สิทธิ์โดยการนิมิตให้เห็นว่าน้ำกำลังท่วม ทำให้คนที่มาขโมยของต้องพยายามว่ายน้ำหนี แต่ความเป็นจริงแล้วเป็นเพียงนิมิตและเขากำลังว่ายอยู่บนบก ทำให้ร่างกายเกิดเป็นแผลเหวอะหวะและบาดเจ็บจากเหตุการณ์ครั้งนั้น สายทอง พุ่มพันธ์ ผู้ให้ข้อมูล เมื่อเล่าเรื่องว่ายบกแล้วได้กล่าวต่อว่า

> ทุกวันนี้คนอื่นเขาก็จะไม่เชื่อ แต่พวกป้าเชื่อฝังใจว่าความศักดิ์สิทธิ์ของอำเภอศรีเทพ ปรางค์ศรีเทพ หรือว่าเขาถมอรัตน์ก็จะศักดิ์สิทธิ์เหมือนกันหมด เป็นเทพคนละองค์แต่ศักดิ์สิทธิ์ต่างกัน เวลาเลี้ยงเขาก็จะเลี้ยงที่อุทยานฯ แล้วไปเลี้ยงที่นู่น มันก็จะเหมือนเป็นโครงข่ายเดียวกัน
>
> (สายทอง พุ่มพันธ์, การสื่อสารส่วนบุคคล, 18 เมษายน 2567)

คำกล่าวข้างต้นเป็นตัวอย่างที่สะท้อนให้เห็นว่าในมุมมองของคนศรีเทพนั้น สถานที่ต่าง ๆ ภายในอุทยานล้วนแล้วแต่มีสิ่งศักดิ์สิทธิ์ชุดเดียวกันที่คอยปกป้องคุ้มครองอยู่ และเรื่องเล่าเหล่านี้ได้ร้อยเรียงกันเป็น “เครือข่ายของเรื่องเล่า” ที่ผูกโยงคนศรีเทพกับพื้นที่ในเขตอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพไว้ด้วยกัน

5.1.3 เกร็ดประวัติศาสตร์ท้องถิ่น (Local Anecdotes)

นอกเหนือจากตำนานยาว ๆ ที่มีรายละเอียดมากมายซึ่งคนศรีเทพรู้จักกันดีแล้ว ยังมีเรื่องเล่าอีกประเภทหนึ่งที่มีความยาวน้อยกว่า บางเรื่องเป็นเพียงเรื่องสั้น ๆ ที่มีรายละเอียดไม่มาก บางเรื่องเป็นแค่การพูดถึงอย่างผิวเผิน หรือบางครั้งก็เป็นเพียงการกล่าวถึงชื่อเท่านั้น บทความวิจัยเรื่องนี้รวบรวมเรื่องเล่าประเภทนี้ภายใต้หัวข้อ “เกร็ดประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ซึ่งหมายถึงเรื่องเล่าเล็ก ๆ น้อย ๆ ในชุมชนที่เกี่ยวข้องกับผู้คน สิ่งของ เหตุการณ์ และสถานที่ โดยคนในท้องถิ่นเชื่อว่าเป็นเรื่องจริง แต่ไม่ใช่เรื่องขนาดยาวที่คนมักจะเล่ารายละเอียดยาว ๆ ได้

เรื่องเล่าประเภทนี้ James E. Young เรียกว่า “Mini-histories” (Young, 1993) และ Alan Dundes นิยามว่า “Folk Ideas” (Dundes, 1971) ทั้งสองคำนี้มีความหมายครอบคลุมถึงเรื่องเล่าที่มีขนาดเล็ก เรื่องเล่าสั้น ๆ ซึ่งอาจไม่ใช่เรื่องเล่าที่สมบูรณ์ แต่เป็นเรื่องสั้น ๆ หรือเกร็ดเล็ก ๆ น้อย ๆ ที่สามารถสะท้อนโลกทัศน์ของคนในชุมชนได้ เรื่องเล่าประเภทนี้ที่พบได้บ่อยครั้งในศรีเทพ ได้แก่

1) เรื่องสมเด็จพระนเรศวรมหาราช

เรื่องราวของสมเด็จพระนเรศวร แผ่อิทธิพลจากบ้านเกิดเมืองนอนของสมเด็จพระนเรศวรไปยังพื้นที่ต่าง ๆ ที่เชื่อกันว่าพระองค์เคยเสด็จไปเยือนหรือไปออกรบ ในพื้นที่ศรีเทพเองก็มีเรื่องเล่าเกี่ยวกับสมเด็จพระนเรศวร หนึ่งในเรื่องเล่าที่มีคนกล่าวถึงคือเรื่องที่เจ้าพ่อศรีเทพและสมเด็จพระนเรศวรนั้นเคยเป็นพระสหายร่วมรบกันมาก่อน บางเรื่องเล่ากล่าวตัดพ้อว่าเรื่องราวความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าพ่อศรีเทพกับพระนเรศวรนั้นถูกหลงลืมไปและไม่มีใครเคยได้รับรู้

เรื่องเล่าเกี่ยวกับสมเด็จพระนเรศวรไม่ได้พบเพียงในศรีเทพ แต่พบมากในเขตเมืองวิเชียรบุรีด้วยเช่นกัน ศาลสมเด็จพระนเรศวรที่วิเชียรบุรีเป็นสักขีพยานที่ดีเกี่ยวกับเรื่องเล่าของพระองค์ในพื้นที่เขตนี้ กล่าวกันว่าพระองค์เคยเสด็จมาประทับที่นี่ และได้มาพร้อมกับทหารองครักษ์ของพระองค์ คือพระชัยบุรีและพระศรีถมอรัตน์ด้วย

2) เรื่องข้าวต้มมัด

ข้าวต้มมัดเป็นอาหารที่สำคัญของคนศรีเทพ และเกี่ยวข้องกับตำนานเจ้าพ่อศรีเทพ เชื่อกันว่าข้าวต้มมัดนั้นเป็นอาหารที่เจ้าพ่อศรีเทพโปรดปราน ทุก ๆ ปี ในวันบวงสรวงเจ้าพ่อศรีเทพ ซึ่งตรงกับวันขึ้น 3 ค่ำ เดือน 3 ชาวบ้านจะทำข้าวต้มมัดจากบ้านของตนมารวมกันที่งานพิธี

เรื่องเล่าและความเชื่อเกี่ยวกับข้าวต้มมัดเป็นสิ่งที่ได้ยินบ่อยครั้งในชุมชน โดยส่วนมากแล้วมักเกี่ยวข้องกับที่มาที่ทำให้ข้าวต้มมัดกลายเป็นอาหารสำคัญในพิธีกรรมของชาวศรีเทพ ประการแรกนั้นเล่ากันว่าข้าวต้มมัดเป็นอาหารที่เจ้าพ่อศรีเทพชอบรับประทาน ประการที่สอง เล่ากันสืบมาว่า เจ้าพ่อศรีเทพเคยกล่าวไว้ว่าข้าวต้มมัดที่ถูกมัดตอกไว้นั้นเป็นสัญลักษณ์ของความเหนียวแน่น เจ้าพ่อศรีเทพโปรดให้ถวายข้าวต้มมัดเพราะต้องการให้คนในชุมชนมีความเหนียวแน่นเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันเช่นเดียวกับข้าวต้มมัด

ถึงแม้ข้าวต้มมัดจะเป็นอาหารที่พบได้ทั่วไปในประเทศไทย และไม่ได้เป็นอาหารเฉพาะกลุ่มของกลุ่มคนหรือชาติพันธุ์ใดชาติพันธุ์หนึ่งในเขตศรีเทพ แต่การเล่าเรื่องข้าวต้มมัดต่อ ๆ กันมาและการนำข้าวต้มมัดมาใช้ในพิธีบวงสรวงเจ้าพ่อศรีเทพ ก็ทำให้ข้าวต้มมัดกลายเป็นอนุภาคสำคัญในเรื่องเล่าของคนศรีเทพ และกลายเป็นสัญลักษณ์สำคัญในการประกอบพิธีกรรม อาหารที่เป็นอาหารพื้นบ้านไทยธรรมดาจึงมีความหมายเพิ่มมากขึ้นผ่านเรื่องเล่าของคนศรีเทพ

3) เรื่องหินศรีเทพ

ในความเชื่อของคนศรีเทพ สิ่งศักดิ์สิทธิ์ไม่ได้สิงสถิตอยู่ในโบราณสถาน เช่น เขาถมอรัตน์ เขาคลังนอก หรือเขาคลังในเท่านั้น หากแต่ยังอยู่ในหินด้วย เรื่องเล่าเกี่ยวกับหินศรีเทพมีมากมาย โดยส่วนใหญ่เกี่ยวข้องกับเรื่องของสิ่งลี้ลับหรือสิ่งเหนือธรรมชาติที่อยู่ในหิน บ้างเล่าว่ามีคนเอาหินไปโดยไม่ได้ขอก่อน จากนั้นต้องนำกลับมาคืนเนื่องจากถูกทวงโดยสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ตัวอย่างเกร็ดเกี่ยวกับหินศรีเทพจากคนในพื้นที่ เช่น

บุญมี เร่งรัด: ของจริงมันอยู่ยาก ของจริงน่ะ ลุงได้ของจริงมาองค์หนึ่ง องค์ขนาดนี้ ลุงอยู่ไม่ได้เลย ลุงเอาไปไว้วัด

อำคา เร่งรัด: เป็นหินเขียว เขาขุดแม็คโครตรงนั้นลงไป ป้าก็ไปทำงานวัด วันบวงสรวงนั่นแหละ ลุงเอามา ใส่ถุงปุ๋ยมา ตัวเท่าเด็กนี่

บุญมี เร่งรัด: เขาเข้าฝันว่าไปรับกูหน่อย บอกกูเหนื่อย อยู่ใต้ต้นไม้ เข้าไปดูอยู่ใต้ต้นไม้จริง ๆ เป๊ะเลย

อำคา เร่งรัด: ลุงก็เอามา ถามว่าเอาอะไรมาน่ะ ประกบกันเป็นสองซีกเนอะ มันอยู่ไม่ได้

บุญมี เร่งรัด: มันเป็นช้างเป็นม้าวิ่งอยู่บนบ้าน

อำคา เร่งรัด: เอาใส่ถุงมา เขาขุดคลองขุดอะไร ทีนี้พอเข้าฝัน ลุงก็ไป

บุญมี เร่งรัด: คืนแรกไม่เท่าไหร่หรอก คืนแรกเป็นม้าเดิน คืนที่สองทั้งช้างทั้งม้า นอนไม่ได้เลย เลยเอาไปถวายวัดดีกว่า เลยเงียบเลย

(บุญมี เร่งรัด และ อำคา เร่งรัด, การสื่อสารส่วนบุคคล, 18 เมษายน 2567)

บทสนทนาข้างต้นสะท้อนให้เห็นความเชื่อของคนศรีเทพว่าในธรรมชาติ เช่นในหิน หรือในลูกปัด ซึ่งพบมากในศรีเทพเช่นกัน ล้วนแล้วแต่มีสิ่งศักดิ์สิทธิ์ สิ่งเหนือธรรมชาติเฝ้าดูแลอยู่ และมนุษย์ครอบครองไม่ได้หากไม่ได้รับอนุญาต

5.2 ความสำคัญของตำนานและเรื่องเล่าพื้นบ้านในฐานะประวัติศาสตร์ท้องถิ่น

จากเรื่องเล่าที่เก็บรวบรวมได้ในบริเวณอุทยานประวัติศาสตร์และเมืองโบราณศรีเทพ ซึ่งผู้วิจัยแบ่งออกเป็น 3 ประเภท ได้แก่ ตำนานวีรบุรุษและเทพารักษ์ท้องถิ่น (hero legends) ตำนานประวัติศาสตร์และตำนานประจำถิ่น (historical and local legends) และเกร็ดประวัติศาสตร์ท้องถิ่น (local anecdotes) นั้น ทำให้เห็นว่า ถึงแม้โครงสร้างหรือการขับเน้นบางอย่างจะแตกต่างกัน แต่โดยสาระสำคัญแล้ว ตำนานและเรื่องเล่าทั้ง 3 ประเภท ล้วนเกี่ยวข้องกับอดีตของชุมชน ทั้งอดีตที่เกิดขึ้นเมื่อนานมาแล้วและอดีตอันใกล้ซึ่งคนในชุมชนเชื่อว่าเคยเกิดขึ้นจริง แม้เรื่องราวบางอย่างจะมีลักษณะเหลือเชื่อเหนือธรรมชาติ แต่เรื่องเล่าเกี่ยวกับอดีตเหล่านี้ก็ล้วนแล้วแต่อยู่คู่กับชุมชนมาเนิ่นนาน จากผลการศึกษา บทความเรื่องนี้ต้องการนำเสนอว่า ตำนานและเรื่องเล่าพื้นบ้านในศรีเทพมีบทบาทสำคัญในการเป็นเครื่องมือในการสร้างประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของชุมชนศรีเทพ

เมืองศรีเทพนั้นถูกศึกษาโดยนักวิชาการหลากหลายแขนง การศึกษาเหล่านั้นล้วนมุ่งเน้นไปที่อาคารสถานที่ สิ่งปลูกสร้าง วัตถุสิ่งของ แต่เรื่องเล่าในฐานะที่เป็นมรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมของศรีเทพกลับไม่มีผู้ให้ความสนใจมากนัก ทั้งที่ในมุมมองของคนศรีเทพนั้น ความเป็นศรีเทพไม่ได้มีเพียงวัฒนธรรมที่เห็นเป็นรูปธรรมจับต้องได้ หากแต่ยังรวมถึงวัฒนธรรมที่จับต้องแบบเป็นรูปธรรมไม่ได้ด้วย วัฒนธรรมเหล่านี้ถูกส่งต่อในรูปของเรื่องเล่า ตำนาน และมีส่วนในการทำให้คนศรีเทพรับรู้ตัวตนและ

ประวัติศาสตร์ของตนในรูปแบบที่เฉพาะเจาะจง ดังเช่นที่ Guy Beiner นำเสนอว่าวัฒนธรรมมุขปาฐะนั้นสามารถจัดว่าเป็นวิธีการในการระลึกถึงเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ได้ โดยกระบวนการเหล่านี้เกิดขึ้นผ่าน “การเล่าสืบต่อกันมาหลายชั่วอายุคน” (Beiner, 2007, p. 82)

เรื่องเล่าที่ส่งต่อกันในศรีเทพนี้ หลาย ๆ เรื่องไม่มีการพูดถึงในวงการประวัติศาสตร์ที่ศึกษาศรีเทพ ทุกเรื่องไม่ได้รับการพิสูจน์ว่าเป็นเรื่องจริง และโดยมากมักพูดถึงสิ่งเหนือธรรมชาติที่นักวิชาการไม่สามารถใช้เป็นการยืนยันข้อเท็จจริงทางวิชาการหรือทางประวัติศาสตร์ได้ เรื่องเล่าเหล่านี้ตรงกับแนวคิดเรื่อง “ความจริงทางประวัติศาสตร์” หรือ historical truth ของ Brynjulf Alver ซึ่ง Alver เสนอว่าตำนานประวัติศาสตร์นั้นอาจไม่ได้นำเสนอข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์หรือ historical fact เช่น อาจไม่ได้บอกว่าใครทำอะไรที่ไหนเมื่อใดอย่างไร แต่ตำนานนั้นนำเสนอเนื้อหาหรือ “สาร” บางอย่างที่ผู้เล่าหรือคนในชุมชนต้องการสื่อสารกับผู้ฟัง ซึ่งอาจจะเป็นคนในชุมชนด้วยกันเองหรือคนนอกชุมชนก็ได้ ซึ่ง “สาร” ที่ว่านี้ไม่ได้มีลักษณะเดียวกันกับข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ที่มีเวลาและสถานที่แน่ชัด แต่สามารถบอกเล่าความคิด ความเชื่อ ความทรงจำร่วม หรือมโนทัศน์ต่าง ๆ ของคนในชุมชนได้ (Alver, 1989, p. 149)

การวิเคราะห์เนื้อหาของตำนานทั้งหมดในเชิงลึกพบว่า ตำนานเหล่านี้ไม่เพียงเป็นเรื่องเล่าเพื่อความบันเทิงเท่านั้น หากแต่มีสาระสำคัญที่สะท้อนความเป็นศรีเทพในหลายมิติ เช่น

1. มิติการรับรู้ของชุมชนเกี่ยวกับความเก่าแก่และความรุ่งเรือง ตำนานเจ้าพ่อศรีเทพและตำนานฤาษีสะท้อนการรับรู้ของชุมชนต่อศรีเทพในฐานะเมืองที่เคยรุ่งเรืองและมีประวัติศาสตร์ที่ยาวนาน ตำนานเหล่านี้แฝงเร้นไว้ด้วยความภาคภูมิใจในประวัติศาสตร์และความรุ่งเรืองของศรีเทพ การเล่าเรื่องราวเกี่ยวกับเมืองล่มสลายเป็นเหมือนการหาความชอบธรรมว่าเพราะเหตุใดเมืองที่เคยเก่าแก่และรุ่งเรืองเช่นนี้จึงต้องสูญสลายไป

2. มิติกฎเกณฑ์และการควบคุมพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ ตำนานสร้างระบบกฎเกณฑ์ ข้อปฏิบัติ และข้อห้ามของคนศรีเทพโดยอ้อม ผ่านเรื่องราวของรางวัลและการลงโทษต่าง ๆ เช่น การห้ามขุดค้นขโมยของในพื้นที่โบราณสถาน การห้ามผิดคำพูดที่ให้ไว้แก่สิ่งศักดิ์สิทธิ์ การกำหนดรูปแบบของพิธีกรรมที่เฉพาะเจาะจง ฯลฯ ข้อปฏิบัติเหล่านี้ถูกส่งต่อมาผ่านตำนาน โดยมีการแฝงบทลงโทษไว้ในตำนานเหล่านี้ด้วย เช่นคำกล่าวที่ว่า เพราะศรีเทพมักยืมของจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์แล้วไม่นำไปคืน สิ่งศักดิ์สิทธิ์จึงไม่ให้คนศรีเทพยืมของอีกต่อไป

3. มิติการเติมเต็มประวัติศาสตร์ ในขณะที่ประวัติศาสตร์กระแสหลักมุ่งเน้นเรื่องของชนชั้นนำ สงคราม และเหตุการณ์สำคัญ ตำนานศรีเทพช่วยเติมเต็มความเข้าใจเรื่องชีวิตของคนธรรมดา ซึ่งมีส่วนในการสร้างประวัติศาสตร์ของพื้นที่ที่ได้ขึ้นทะเบียนเป็นมรดกโลกแห่งนี้เช่นเดียวกัน ในตำนานเหล่านี้แฝงเร้นไว้ด้วยวิถีชีวิตของคนศรีเทพ ความเชื่อทางศาสนาของคนศรีเทพ ประเพณีพิธีกรรมในศรีเทพ วิธีการจัดการชุมชนในรูปแบบของคนศรีเทพ หรือแม้แต่วัฒนธรรมในส่วนที่สามัญธรรมดาที่สุด เช่น อาหารการกิน หรือสิ่งของเครื่องใช้ในชีวิตประจำวัน เป็นต้น

นอกจากนั้น ตำนานประวัติศาสตร์เหล่านี้ยังมีลักษณะอัตวิสัย (subjective) ซึ่งบางครั้งอาจมีความขัดแย้งกับหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่สามารถพิสูจน์ได้ว่าเกิดขึ้นจริง Alessandro Portelli กล่าวถึงลักษณะอัตวิสัยเหล่านี้ว่า ความเป็นอัตวิสัย (subjectivity) และความแตกต่างจากข้อเท็จจริงที่ปรากฏในตำนานและเรื่องเล่านั้นเอง ที่ทำให้เรื่องเล่าเหล่านี้มีความสำคัญและควรค่าแก่การศึกษาในฐานะประวัติศาสตร์คำบอกเล่าหรือ oral history (Portelli, 1991)

ตำนานประวัติศาสตร์ในเมืองโบราณศรีเทพเข้าข่ายลักษณะเช่นที่ว่านี้ เรื่องต่าง ๆ ที่ผู้วิจัยรวบรวมในบทความเรื่องนี้เป็นเรื่องที่อาจถูกมองว่างมงายไร้สาระและไม่เป็นความจริง แต่ในมุมมองของผู้เล่าซึ่งเป็นคนท้องถิ่น กลับเชื่อว่าเรื่องเหล่านี้เคยเกิดขึ้นจริงในประวัติศาสตร์ เพราะเหตุนี้เรื่องเล่าจึงมีบทบาทเป็นประวัติศาสตร์คำบอกเล่า (oral history) ฉบับชาวบ้าน เป็นสิ่งที่ทำหน้าที่บอกกล่าวแก่คนศรีเทพว่าตนเองเป็นใครและมีประวัติศาสตร์เช่นไร หลายเรื่องมีความสำคัญในฐานะเรื่องเล่าอธิบายเหตุว่าเหตุใดเมืองศรีเทพปัจจุบันจึงเป็นเช่นนี้

ตำนานเรื่องฤาษีตาวัว ตาไฟ เป็นตัวอย่างหนึ่งที่ไม่สามารถพิสูจน์ได้ว่าเป็นเรื่องจริง ตำนานเรื่องนี้นอกจากจะเป็นตำนานเกี่ยวกับบุคคลแล้วยังอาจเข้าข่ายเรื่องเล่าประเภท “นิทานอธิบายเหตุ” หรือ explanatory tale ในเชิงคติชนวิทยา ตามแนวคิดของ Alver นั้น ตำนานฤาษีกำลังสื่อสารกับผู้คนว่าเพราะเหตุใดเมืองศรีเทพจึงล่มสลาย และนอกจากนั้นในอีกนัยหนึ่งยังเป็นการสร้างความชอบธรรมด้วยว่าเพราะเหตุใดในวันนี้เมืองศรีเทพจึงเป็นเช่นนี้ กล่าวคือ เป็นเมืองที่มีประวัติศาสตร์มายาวนาน แต่พัฒนาการความรุ่งเรืองอาจจะหยุดชะงักไปเพราะเหตุการณ์ไม่คาดฝัน ซึ่งหากในอดีตไม่เกิดเหตุการณ์วัวบรรจุพิษวิ่งเข้าเมืองศรีเทพ วันนี้ศรีเทพอาจจะเจริญรุ่งเรืองได้มากกว่านี้ ตำนานจึงเป็นเครื่องมือที่ใช้อธิบายประวัติศาสตร์ในมุมมองของคนในพื้นที่ Bronislaw Malinowski เรียกตำนานประเภทนี้ว่า charter myth (Malinowski, 1926, 1948) กล่าวคือ ตำนานบางประเภทเป็น “เหตุ” ที่แสดงว่าเหตุใด “ผล” จึงเป็นเช่นนี้ในปัจจุบัน

นอกจากการตีความในแนวทางดังกล่าวแล้ว ตำนานเรื่องนี้ยังสะท้อนให้เห็นมโนทัศน์ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องศีลธรรมในมุมมองของคนศรีเทพ โดยเฉพาะคุณธรรมของเจ้าเมืองหรือผู้ปกครองที่สามารถส่งผลกระทบต่อสถานภาพของเมือง ทำให้เมืองศรีเทพสามารถดำรงอยู่และมีพัฒนาการต่อเนื่องยาวนานหรือล่มสลายไปก็ได้ การกล่าวถึงลูกเจ้าเมืองศรีเทพว่าละทิ้งฤาษีตาไฟไปสะท้อนให้เห็นถึงการละทิ้งต่อหน้าที่ไม่รักษาสัตย์ของผู้ปกครองบ้านเมือง และการกล่าวถึงอารมณ์เพียงชั่ววูบของฤาษีตาไฟที่ปล่อยวัวเข้าไปในเมืองสะท้อนให้เห็นว่าหากผู้นำไม่มีความยับยั้งชั่งใจ ต่อให้ในภายหลังจะสำนึกผิดอย่างไร (สังเกตได้จากการที่เรื่องเล่าบางสำนวนเล่าว่าฤาษีเกิดความสำนึกผิดจึงได้เสาะหายาจากเขาถมอรัตน์มารักษาผู้คน) ก็ไม่สามารถย้อนคืนการกระทำที่ทำไปแล้วได้ สองตัวอย่างที่กล่าวมานี้ล้วนกล่าวถึงการกระทำและผลของการกระทำของผู้ปกครองบ้านเมือง และสะท้อนให้เห็นแนวความคิดเรื่องคุณธรรมของผู้ปกครองได้อีกด้วย

ตำนานบางเรื่องนอกจากจะพิสูจน์ไม่ได้แล้วยังมีความขัดแย้งกันเองด้วย เช่นเรื่องขบวนขันหมากและการแต่งงานระหว่างเมืองศรีเทพและเมืองวิเชียรบุรี ตำนานเรื่องเดียวกันนี้เมื่อเล่าโดยชาวศรีเทพ

ชาวศรีเทพเป็นฝ่ายถูกทรยศ แต่เมื่อเล่าโดยชาววิเชียรบุรี คนวิเชียรบุรีเป็นฝ่ายถูกหักหลัง (สำราญ สำเร็จดี, การสื่อสารส่วนบุคคล, 29 กันยายน 2567) ความเป็นอัตวิสัยในเรื่องเล่าและการไม่สามารถหาข้อพิสูจน์ได้อาจทำให้เรื่องเล่าเหล่านี้ถูกมองว่าไม่น่าเชื่อถือ แต่ในมุมมองของผู้ศึกษาตำนาน เรื่องเล่าเรื่องขบวนขันหมากสามารถสะท้อนความสัมพันธ์ที่เมืองทั้งสองมีต่อกัน และสามารถสะท้อนมุมมองของแต่ละฝ่ายที่พยายามหาความชอบธรรมให้กับกลุ่มของตนเองได้

เรื่องเล่าเกี่ยวกับบุคคลในประวัติศาสตร์หรือวีรบุรุษทางวัฒนธรรม เช่น เจ้าพ่อศรีเทพ เจ้าพ่อเขาใหญ่ เจ้าพ่อทองดำ ฯลฯ ก็มีความสำคัญในการเป็นประวัติศาสตร์คำบอกเล่าของคนศรีเทพด้วย ตำนานเหล่านี้ไม่เพียงแต่ถูกเล่าสืบต่อกันมาในฐานะ “ความจริง” ของชุมชน แต่ยังมีฐานะเป็นนิทานคติหรือนิทานสอนใจ (cautionary tale) ที่ผู้ใหญ่ในชุมชนมักจะใช้บอกกล่าวกับผู้ฟังโดยเฉพาะคนรุ่นหลัง ถึงแบบอย่างของการเป็นคนศรีเทพในอุดมคติ เช่นว่าการเป็นมนุษย์จะต้องถือสัจจะ เช่นเมื่อยืมสมบัติของสิ่งศักดิ์สิทธิ์มาแล้วก็ต้องคืนเมื่อถึงเวลา หรือการเป็นคนซื่อสัตย์ไม่ลักขโมยของซึ่งไม่ใช่ของตน หรือการเป็นคนเคารพนอบน้อมต่อผู้ที่มีอำนาจมากกว่าซึ่งในที่นี้คือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ปกป้องดูแลพื้นที่ศรีเทพอยู่เป็นต้น การตักเตือนสอนใจผ่านเรื่องเล่าเป็นการสร้างแบบแผนบางประการสำหรับยึดถือ เป็นเหมือนแผนแม่บทที่คนรุ่นเก่าใช้นำทางคนรุ่นใหม่ในสายธารประวัติศาสตร์

ตำนานเกี่ยวกับบุคคลในศรีเทพล้วนสะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์อันยาวนานตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันระหว่างชาวศรีเทพกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ชาวศรีเทพมองว่าเป็นวีรบุรุษทางวัฒนธรรม เรื่องเล่าเหล่านี้เป็นส่วนสำคัญในการสร้างสำนึกทางประวัติศาสตร์ของคนศรีเทพ เมื่อสำนึกทางประวัติศาสตร์ถูกสร้างและปลุกเร้าได้โดยเรื่องเล่า เรื่องเล่าเหล่านี้จึงทำหน้าที่เป็นประวัติศาสตร์คำบอกเล่าฉบับชาวบ้านที่คนศรีเทพใช้บันทึกเรื่องราวของอดีต แสดงออกถึงตัวตนในปัจจุบัน และกำหนดอนาคตของตนในคราวเดียวกัน

6. สรุปและอภิปรายผล

บทความวิจัยเรื่องนี้ศึกษารวบรวมตำนานและเรื่องเล่าพื้นบ้านในเขตเมืองโบราณและอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ โดยจากการศึกษาพบว่าตำนานที่พบในเมืองศรีเทพแบ่งออกได้เป็น 3 ประเภท ได้แก่ ตำนานวีรบุรุษและเทพารักษ์ท้องถิ่น (hero legends) ตำนานประวัติศาสตร์และตำนานประจำถิ่น (historical and local legends) และเกร็ดประวัติศาสตร์ท้องถิ่น (local anecdotes) ตำนานวีรบุรุษและเทพารักษ์ท้องถิ่น (hero legends) แบ่งย่อยออกเป็น 4 เรื่อง ได้แก่ ตำนานฤาษีตาวัว ตาไฟ ตำนานเจ้าพ่อเขาใหญ่ ตำนานเจ้าพ่อศรีเทพ และตำนานเกี่ยวกับบุคคลอื่น ๆ ที่มีความสำคัญลดหลั่นลงมา ตำนานประเภทที่สอง คือ ตำนานประวัติศาสตร์และตำนานประจำถิ่น (historical and local legends) แบ่งย่อยออกเป็น 6 เรื่องย่อยได้แก่ หม้อยาฤาษี เขาถมอรัตน์ เมืองลับแล คลังสมบัติและการยืมของ งานแต่งงานและขบวนขันหมาก และเมืองโบราณและอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ ส่วนสุดท้ายคือเกร็ดประวัติศาสตร์ท้องถิ่น (local anecdotes) แบ่งย่อยออกเป็น 3 เรื่อง ได้แก่ สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ข้าวตังมัด และหินศรีเทพ

จากการศึกษาภาคสนามและการสัมภาษณ์ผู้คนในศรีเทพ พบว่าตำนานมุขปาฐะที่ถ่ายทอดโดยคนท้องถิ่นมีความแตกต่างจากข้อมูลลายลักษณ์และสื่อออนไลน์ในหลายประเด็นสำคัญ โดยตำนานมุขปาฐะมีรายละเอียดเฉพาะเจาะจงเกี่ยวกับสถานที่และบุคคลในท้องถิ่น ซึ่งผู้เล่าสามารถอ้างถึงพื้นที่ที่ตำนานเหล่านั้นเกิดขึ้นได้ นอกจากนั้นยังมีการเชื่อมโยงตำนานเข้ากับประสบการณ์ชีวิตจริงของผู้เล่าหรือผู้ที่ผู้เล่ารู้จัก การอ้างถึงบุคคลหรือสถานที่ที่มีอยู่จริงและเป็นที่รู้จักแพร่หลายในชุมชนนี้นับว่าเป็นลักษณะสำคัญที่จะพบได้ในการเก็บข้อมูลตำนานจากภาคสนาม นอกจากนี้ตำนานมุขปาฐะยังเผยให้เห็นความเชื่อและค่านิยมที่ยังคงมีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตของผู้คนในปัจจุบัน เช่น มีอิทธิพลต่อประเพณี พิธีกรรม และวิถีปฏิบัติบางอย่าง ซึ่งแสดงให้เห็นว่าประวัติศาสตร์จากความทรงจำของชุมชนนั้นมีบทบาทสำคัญในการสร้างอัตลักษณ์ของคนศรีเทพ ที่แตกต่างจากการนำเสนอในเอกสารทางการหรือสื่อดิจิทัล งานวิจัยเรื่องนี้จึงต้องการชี้ให้เห็นความจำเป็นในการศึกษาตำนานมุขปาฐะโดยการลงพื้นที่ภาคสนามผ่านการสัมภาษณ์และการสังเกตอย่างมีส่วนร่วม เพื่อให้ได้ภาพรวมของประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมศรีเทพที่สมบูรณ์และลึกซึ้ง

ผลการวิจัยสามารถสรุปได้เป็นตาราง ดังนี้

ตารางที่ 3

ประเภท จำนวน ลักษณะเด่น และบทบาทความสำคัญของตำนานในท้องถิ่นศรีเทพ

ประเภทตำนาน	จำนวน	ลักษณะเด่น	บทบาทและความสำคัญ
ตำนานวีรบุรุษและเทพารักษ์ท้องถิ่น (hero legends)	4 เรื่อง	- เน้นบุคคลสำคัญ - มีเนื้อหายาว - เชื่อมโยงกับพิธีกรรม	- เป็นแก่นกลางของระบบความเชื่อท้องถิ่น - ใช้อธิบายเหตุการณ์ในอดีตที่เชื่อมโยงมาถึงผลลัพธ์ในปัจจุบัน - ใช้สั่งสอนศีลธรรมในทางอ้อม - ดำรงรักษาประเพณีและพิธีกรรม
ตำนานประวัติศาสตร์และตำนานประจำถิ่น (historical and local legend)	6 เรื่อง	- เน้นเหตุการณ์และสถานที่ - มีเนื้อหายาว - เชื่อมโยงกับพิธีกรรม	- อธิบายความสำคัญของเหตุการณ์และความศักดิ์สิทธิ์ของสถานที่ - สร้างการรับรู้เชิงพื้นที่และความผูกพันที่มีต่อท้องถิ่น - ดำรงรักษาประเพณีและพิธีกรรม
เกร็ดประวัติศาสตร์ท้องถิ่น (local anecdotes)	3 เรื่อง	เรื่องราวขนาดสั้นเกี่ยวกับบุคคล เหตุการณ์ หรือสถานที่	- เชื่อมโยงกับตำนานหลักของชุมชนและประวัติศาสตร์กระแสหลัก - สร้างความภูมิใจให้คนในชุมชน
รวม	**13 เรื่อง**	**มีความเชื่อมโยงกันเป็นเครือข่ายของเรื่องเล่า**	**สร้างอัตลักษณ์และสำนึกทางประวัติศาสตร์ของคนศรีเทพ**

ผลการวิจัยครั้งนี้สรุปได้ว่า ถึงแม้ผู้วิจัยจะแบ่งตำนานต่าง ๆ ออกตามโครงสร้าง เช่นความสั้นยาวของเรื่อง หรือตามเนื้อหา เช่นการเน้นที่บุคคลหรือการเน้นที่เรื่องราวเหตุการณ์และสถานที่ แต่เมื่อพิจารณาร่วมกันแล้วจะพบได้ว่าตำนานทุกประเภท ไม่ว่าจะเป็นตำนานเกี่ยวกับบุคคล ตำนานประจำถิ่น หรือเกร็ด ล้วนเกี่ยวข้องสัมพันธ์กัน และไม่สามารถมองแยกขาดออกจากกันได้ ความสัมพันธ์อันแน่นแฟ้นระหว่างตำนานแต่ละประเภทนี้นำมาสู่การวิจัยในส่วนที่สองที่ผู้วิจัยเสนอว่า ตำนานและเรื่องเล่าพื้นบ้านทุกเรื่องล้วนมีส่วนในการทำหน้าที่เป็นประวัติศาสตร์คำบอกเล่า หรือ oral history ที่คนศรีเทพเล่าสู่กันฟังและเล่าให้บุคคลภายนอกฟังเพื่อบอกว่าตนเองเป็นใคร มีอดีตอย่างไร มีอัตลักษณ์อย่างไร ประวัติศาสตร์คำบอกเล่านี้ถือเป็นรูปแบบอีกรูปแบบหนึ่งของประวัติศาสตร์ที่มิใช่ประวัติศาสตร์กระแสหลักซึ่งสามารถพิสูจน์ได้ด้วยข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ แต่เป็นประวัติศาสตร์จากเบื้องล่าง หรือ bottom-up history ซึ่งสร้างขึ้นและส่งต่อโดยคนที่เป็นเจ้าของพื้นที่โดยแท้จริง ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเหล่านี้มีหลายลักษณะที่แตกต่างจากประวัติศาสตร์ที่ถูกบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษร เนื่องจากโดยมากมักถ่ายทอดแบบมุขปาฐะในรูปแบบตำนาน เรื่องเล่า และจดจำต่อกันจากรุ่นสู่รุ่นในรูปแบบที่ไม่เป็นทางการ

ตำนานและเรื่องเล่าพื้นบ้านในศรีเทพมีลักษณะเช่นนี้ จึงสามารถถือได้ว่าตำนานที่ผู้วิจัยได้เก็บรวบรวมมาในบทความวิจัยเรื่องนี้เป็นประวัติศาสตร์ชาวบ้านที่มีชีวิต (living history) ที่ทำให้เรารู้จักและเข้าใจความเป็นศรีเทพมากขึ้น นอกจากนั้นการศึกษาตำนานและเรื่องเล่าพื้นบ้านศรีเทพยังเป็นต้นแบบของการศึกษาชุมชนผ่านมุมมองของคนในหรือ emic perspective ซึ่งการศึกษาชุมชนหรือสถานที่ผ่านสิ่งที่คนท้องถิ่นสนใจหรือให้ความสำคัญ ย่อมทำให้เราได้เข้าใจวิถีชีวิต ความคิดความเชื่อของผู้คนและชุมชนนั้นได้อย่างลึกซึ้ง

การศึกษาตำนานและเรื่องเล่าศรีเทพ นอกจากจะมีความสำคัญในการทำให้ผู้คนเข้าใจความคิดและความเชื่อของคนศรีเทพแล้ว ยังสามารถต่อยอดไปสู่แนวทางการใช้ประโยชน์จากตำนานเหล่านี้ได้อย่างเป็นรูปธรรม เช่น นำไปสู่การพัฒนาด้านเศรษฐกิจและการท่องเที่ยว โดยความร่วมมือระหว่างนักวิจัย นักวิชาการ และคนในพื้นที่ซึ่งเป็นเจ้าของตำนานเหล่านี้ การนำเรื่องเล่าและตำนานซึ่งเป็นต้นทุนทางวัฒนธรรมมาใช้ประโยชน์ ย่อมทำให้ชุมชนศรีเทพเป็นที่รู้จักมากขึ้น และการให้คนในชุมชนได้มีส่วนร่วมในการเลือกสรรสิ่งที่พวกเขามองว่าสำคัญ ย่อมทำให้การพัฒนาชุมชนเป็นไปอย่างมั่นคงและยั่งยืน

เอกสารอ้างอิง/References

กำพล จำปาพันธ์. (18 กันยายน 2566). ปริศนาเมืองศรีเทพ (ตอน 1) ความสำคัญของเมืองศรีเทพในประวัติศาสตร์ไทย-สากล. *The People*. https://www.thepeople.co/history/nostalgia/52263

ไทยพีบีเอส. (25 มิถุนายน 2566). *"ศรีเทพ" รัฐแรกเริ่มหรือดินแดนศักดิ์สิทธิ์โบราณ (Si Thep)* | รากสุวรรณภูมิ ซีซัน 2 [วิดีโอ]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=iUBt5OMUAYY

ธนัชญา เทียนดี. (ม.ป.ป.). *ว่าด้วยชื่อเมืองศรีเทพ: ข้อสังเกตเพิ่มเติม.* กรมศิลปากร. สืบค้นเมื่อวันที่ 9 พฤษภาคม 2567, จาก https://www.finearts.go.th/sitheppark/view/26336-ว่าด้วยชื่อเมืองศรีเทพ---ข้อสังเกตเพิ่มเติม

นคร พันธุ์ณรงค์. (2525). *วัฒนธรรมพื้นบ้านนาตะกรุด ตำบลศรีเทพ อำเภอศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์.* ศูนย์สุโขทัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร.

บ้านศรีเทพน้อย. (ม.ป.ป.). ใน *วิกิชุมชน*. สืบค้นเมื่อวันที่ 25 มิถุนายน 2568, จาก https://wikicommunity.sac.or.th/community/56?utm

บุญชนะ ทองแสน. (2527). *ประเพณีพิธีกรรมและนิทานปรัมปรา: สิ่งสะท้อนถึงระบบความเชื่อในปัจจุบันของชาวบ้าน ตำบลศรีเทพ อำเภอศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์* [วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยศิลปากร]. Silpakorn University Repository: SURE. https://sure.su.ac.th/xmlui/handle/123456789/2173

ประคอง นิมมานเหมินท์. (2545). *นิทานพื้นบ้านศึกษา.* สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

เมืองโบราณ. (2532). *15*(1), 35. สำนักพิมพ์สารคดี.

วลัยลักษณ์ ทรงศิริ. (1 กรกฎาคม 2542). *ถมอรัตน์ เขาศักดิ์สิทธิ์ของเมืองศรีเทพ.* มูลนิธิเล็ก-ประไพ วิริยะพันธุ์. https://lek-prapai.org/home/view.php?id=787

สมศักดิ์ ภู่พรายงาม. (2565). การแสดงในพิธีกรรมรำบวงสรวงเจ้าพ่อศรีเทพ. *วารสารมนุษย์และสังคม มหาวิทยาลัยราชภัฏศรีสะเกษ*, *6*(1), 1-23.

อาถรรพ์เขาถมอรัตน์ สาวหลงป่าเห็นทีมค้นหาเดินผ่าน ตะโกนเรียกแล้วแต่ไม่มีใครสนใจ. (25 ตุลาคม 2562). *Sanook*. https://www.sanook.com/news/7933650/

อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. (2538). *เมืองศรีเทพ.* รุ่งศิลป์การพิมพ์.

Alver, B. (1989). Historical legends and historical truth. In R. Kvideland & H. K. Sehmsdorf (Eds.), *Nordic folklore: Recent studies* (pp.137-149). Indiana University Press.

Bascom, W. (1965). The forms of folklore: Prose narratives. *The journal of American Folklore*, *78*(307), 3-20.

Beiner, G. (2007). *Remembering the year of the French: Irish folk history and social memory.* University of Wisconsin Press.

Cashman, R. (2011). *Storytelling on the northern Irish border: Characters and community.* Indiana University Press.

Dundes, A. (1971). Folk ideas as units of worldview. *The journal of American Folklore*, *84*(331), 93-103. https://doi.org/10.2307/539737

Lord, A. B. (1960). *The singer of tales.* Harvard University Press.

Malinowski, B. (1926). *Myth in primitive psychology*. Kegan Paul, Trench, Trubner & Co.

Malinowski, B. (1948). *Magic, science and religion and other essays*. Beacon Press.

Oring, E. (1986). Folk narrative. In E. Oring (Ed.), *Folklore groups and genres: An introduction* (pp.121-146). Utah State University Press.

Portelli, A. (1991). *The death of Luigi Trastulli and other stories: Form and meaning in oral history*. State University of New York Press.

Portelli, A. (1997). The battle of Valle Giulia: Oral history and the art of dialogue. University of Wisconsin Press.

Stahl, S. K. D. (1975). The local character anecdote. *Genre*, *8*, 283-302.

Tedlock, D. (1983). *The spoken word and the work of interpretation*. University of Pennsylvania Press.

UNESCO World Heritage Centre. (n.d./a). *The ancient town of Si Thep and its associated Dvaravati monuments.* Retrieved March 19, 2025, from https://whc.unesco.org/en/list/1662/

UNESCO World Heritage Centre. (n.d./b). *The Criteria for Selection*. Retrieved June 28, 2025, from https://whc.unesco.org/en/criteria/

Young, J. E. (1993). *The texture of memory: Holocaust memorials and meaning*. Yale University Press.